सत्यवृत्ति

॥ श्री ॥ अथ यमनक्रियाप्रारंभः ॥ ७ ॥

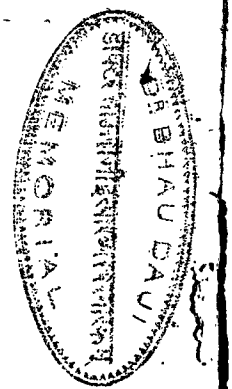

श्री-प्रणम्यपरमंज्योतिर्वामिनेनकविप्रिया॥ काव्यालंकारसूत्राणांस्वेषांवृत्तिर्विधीयते॥१॥ काव्यंग्राह्यमलंकारात्॥ काव्यंरसादिमद्वाक्यं श्रुतिसुखमदोषकं गुणवत्कालंकारवच्चेति॥ काव्यशब्दोयंगुणालंकारसंस्कृतयोःशब्दार्थयोर्वर्तते॥ मुख्यातुशब्दार्थमात्रवचनोऽस्ति॥ कोसावलंकारइत्यत आह॥ सौंदर्यमलंकारः॥ अलंक्रतिरलंकारः॥ करणव्युत्पत्त्यापुनरलंकारशब्दउपमादिषुवर्तते॥ सदोषगुणालंकारहानाहानाभ्यो॥ सरसत्वंयमलंकारोदोषहानाद्गुणालंकारादानाच्चसंपाद्यकवेः॥ शास्त्रतस्ते॥ तेचैतेदोषगुणालंकारहानादानेशास्त्रतः॥ ततोहिदोषाज्ञानान्मुख्याद्गुणालंकारांश्चारभेतेतिकिंपुनःफलमलंकारवताकाव्येनयेनतदर्थंयत्नइत्यत आह॥ काव्यंसद्दृष्टादृष्टार्थप्रीतिकीर्तिहेतुत्वात्॥ काव्यंसच्चारुदृष्टप्रयोजनंप्रीतिहेतुत्वात्॥ अदृष्टप्रयोजनंकीर्तिहेतुत्वात्॥ अत्रश्लोकाः॥ प्रतिष्ठांकाव्यबंधस्ययशसःसरणिंविदुः॥ अकीर्तिंवर्तनींचैवंकुकवित्वंविदूरतः॥ कीर्तिस्त्रिवर्गफलमाहुरासंसारंविपश्चितः॥ अकीर्तिंचनिरालोकनरकोद्वेजदूतिकां॥ तस्मात्कीर्तिमुपादातुंकाव्यंकुर्वीतयत्नवान्॥ काव्यालंकारशब्दार्थौप्रसाध्यौकविपुंगवैः॥ इतिश्रीवामनकृतायांकाव्यालंकारसूत्रवृत्तौशारीरप्रथमेऽधिकरणेप्रथमोऽध्यायः॥ प्रयोजनस्वरूपं॥ अधिकारिनिरूपणार्थमाह॥ अरोचकिनःसतृणाभ्यवहारिणश्चकवयः॥ इहखलुत्रयएवकवयःसंभवंतिअरोचकि

अरोचकिनःसतृणाभ्यवहारिणश्चेति॥ अरोचकिसतृणाभ्यवहारिशब्दौगौणाथौं॥ कोसावर्थोविवेकित्वमविवेकित्वंचेति॥ यआहपूर्वेशिष्याविवेकित्वात्॥ पूर्वेअरोचकिनःशिष्याःशास्त्रनीयाःविवेकित्वात्विवेचनशीलत्वात्॥ नेतरेतद्विपर्ययात्॥ इतरेसतृणाभ्यवहारिणोनशिष्यास्तद्विपर्ययात्अविवेचनशीलत्वात्॥ नचश्रमिलभपाकनुरोधेन॥ नचैवंनशास्त्रंसर्वानुग्राहिस्यात्॥ कोनामचतेनदाह॥ नशास्त्रमदग्धेषुधीवत्॥ नरवत्तुशास्त्रमदग्धेधीवत्विवेकिधर्थवत्॥ निरूपणार्थमाह॥ नकतकंपंकप्रसारनाय॥ नहिकतकंपयसइषंकस्यप्रसादनायभवति॥ अधिकारिणोनिरूप्यरीतिश्चेत्याथमाह॥ रीतिरात्माकाव्यस्य॥ रीतिर्नामेयमात्माकाव्यस्यशरीरस्येतिभाभमहोषः॥ काचुनरयंरीतिरित्याह॥ विशिष्टापदरचनारीतिः॥ कासौविशेषइत्याह॥ विशेषोगुणात्मा॥ वक्ष्यमाणगुणस्वरूपोविशेषः॥ सन्निधा॥ वैदर्भीगौडीपांचालीचेति॥ सान्येरीतिस्त्रिधाभिद्यते॥ वैदर्भीगौडीपांचालीचेति॥ किंपुनरेतेशब्दाइत्यत्रमुख्यावृत्तिःकाव्यानांयेनायंदेश

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June 2017

विशेषव्यपदेशः॥ नैवं शक्यम्॥ विदर्भादिषु दृष्टत्वात्तत्समाख्या॥ विदर्भगौडपांचालेषु दृश्येषु तत्रार्थैः कविभिर्यथास्वरूपमुपलब्धत्वात्तत्समाख्या॥
नन्वनेकैः किं विदुषक्रियते काव्यानां॥ तासां गुणभेदादेरमाह॥ समग्रगुणा वैदर्भी॥ समग्रैरोजःप्रसादश्लेषादिभिर्गुणैरुपेता वैदर्भी
रीतिः॥ अत्रश्लोकः॥ अस्पृष्टदोषमात्राभिः समग्रगुणगुम्फिता॥ विपंचीस्वरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिष्यते॥ तामेकामेवस्फुटमिक
मयः॥ सतिबन्धकरिसत्यर्थेसतिशब्दानुशासने॥ अस्तितन्नविनायेन परिस्फुरतिवाङ्मयम्॥ अत्रोदाहरणं॥ गाहंतांमहिषानिपानसलिलंशृंगैर्मुहुस्ताडितं॥ छायाबद्धकदंबकंमृगकुलंरोमन्थमभ्यस्यतु॥ विस्रब्धैः क्रियतांवराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वलै
र्विश्रांतंत्वरयान्यतामिदमपाकीर्णंजलैर्जांबवैः॥ ओजः कांतिमतिगौडीया॥ ओजः कांतिश्चविद्यतेयस्यांसाओजः कांतिमती गौडीयानामरीतिः॥ माधुर्यसौकुमार्योपपन्नापांचाली॥ माधुर्यसौकुमार्योपपन्नापांचाली॥ अत्रश्लोकः॥
समस्तालंकृतिस्फुटपदौजः कांतिगुणान्विता॥ गौडीयामितिगद्यंतिरीतिंरीतिविशारदाः॥ उदाहरणं॥ रे रेवांचित
चंद्रचारुमकरध्वजोद्यतसटंकारध्वनिरार्यबालजनरोदितप्रस्तावनाडिंडिमः॥ द्राक्षामार्द्रमृदूपलालसंपुटमि
त्यद्वेलांडभोडोरुरात्मन्यंडितचंडिमाकथमहो नाद्यापिविश्राम्यति॥ माधुर्यसौकुमार्योपपन्नापांचाली॥ माधु

र्येणसौकुमार्येणचगुणेनोपपन्नापांचालीनामरीतिः॥ ओजःकांतिमत्त्वमारुह्यगुणस्तथाविछायाच॥ अत्रश्लोकः॥ आश्लि
ष्टश्लथभावंतु पुराणछायमाश्रितं॥ मधुरांसुकुमारांचपांचालींकवयोविदुः॥ उदाहरणं॥ यथा ग्रामेसिन्यधिका
यपांथवसतौतिर्नैराधुनारीयतेरात्रावत्रयधिगाहमंडपतले पांथःप्रसक्तोमुहुः॥ तेनोत्थायरवलेनगर्जतिघनेस्मृत्वाप्रियां
तत्कृतंयेनाद्यापिकरंकरंडपतनाशंकीजनस्तिष्ठति॥ एतास्कृतिस्रस्तुरीतिषु रेखाखिवचित्रेकाव्यंप्रतिष्ठितमिति॥ तासांपूर्वा
ग्राह्यागुणसाकल्यात्॥ तासांतिस्रणांरीतीनांपूर्वा वैदर्भीग्राह्यागुणानांसाकल्यात्॥ नन्वपरितरेस्रोकगुणत्वात्॥
इतरे गौडीपांचाल्यौनग्राह्येस्तोकगुणत्वात्॥ तदारोहणार्थंमितरयोरप्यभ्यास इत्येके॥ तस्यावैदर्भ्येवारोहणार्थमितरयोरपि
रीत्योरभ्यास इत्येकेमन्यंते॥ तन्नअतत्वदर्शित्वस्यतत्वनिष्पत्तेः॥ नह्यतत्वंदर्शयतः तत्वंनिष्पद्यतेनिदर्शनार्थमाह॥ नहिद्रा
क्षणस्त्रवानाम्रासेचनसरसत्रवानवैचित्र्यलाभः॥ नहिद्राक्षणस्त्रवानभ्यस्यकुविंदस्त्वसरसत्रवानवैचित्र्यंलभते॥
सापिसमासाभावेस्फुटवैदर्भी॥ सापिचवैदर्भीरीतिः॥ स्फुटवैदर्भीभण्यतेयदिसमासवतीपिदंनभवति॥ तस्यामर्थगुण
संपदास्याद्या॥

तस्यांवेरथार्थमर्थगुणसंपरास्वाद्याभवति॥ तदुपादानेहार्थगुणाहेशोपि॥ तदुपादानतः स्वत्वेथरहेशोपिस्वरूपे किं मे गुणनरर्थगुणसंपत् "यथाचाकुः॥ किंवस्तिकाचिदपरेवपरन्तुपूर्वस्यांनकिंचिदपिकिंविधानभाति॥ आनंदयत्यधचक्रर्णपथंप्रयाताचेतःसतामस्तदृष्टिरिवप्रविष्टा॥ वन्चसियमधिगम्मस्यंरतेधाचक्रभीतिथमपियथात्वंयत्र वस्तप्रयाति॥ जयतिहिसताद्भुतापिवैरभीतोत्सहृदयहृदयानांरंजकः कोपिपाकः॥ सापिवैरभीतात्रस्वतु॥ सापियमर्थगुणसंपत्वैरभीयुक्तातात्रस्थारितुपचारतोव्यवहारंदर्शयति॥ इतिश्रीकाव्यालंकारसूत्रवृत्तौरुद्रटविरचितेप्रथमेभिकरणेप्रतिपाद्यःप्रथमोध्यायः॥ अधिकारिचिंतारीतिनिश्चयश्च॥ रीतितत्वंनिरूप्य काव्यांगा न्युपदर्शयितुमाह॥ शब्दोभिधेयप्रकीर्णंच काव्यांगानि॥ उद्देशक्रमेणैवानुष्टे॥ शब्दस्तंत्रोक्तः॥ शब्दस्वाचरजंगमात्मातस्यधर्मनिरूपणमितिसूत्रं॥ शब्दस्मृत्यभिधानकोशछंदोविचितिकलाकामशास्त्रेदंडनीतिपूर्वविद्याः॥ शब्दस्मृतादीनांतंत्रपूर्वकत्वंपूर्वंकाव्यबंधेत्वपेक्षणीयत्वात्तासांकाव्यांगत्वंयोजयितुमाह॥ शब्दस्मृतेः शब्दशुद्धिः॥ शब्दस्मृतेर्व्याकरणाच्छब्दानांशुद्धिःसाधुत्वनिश्चयःशुद्धानित्यपदानिनिष्कर्षेःकविभिः प्रयुज्यंतेइति॥ अभिधानकोशोत्पदार्थनिश्चयः॥

परंहिरत्नमाप्रवेशयोग्यंभावयंसंस्थितार्थत्वेनगण्हीयात्नवाजह्यादिति काव्यबंधविघ्नात्तस्मादभिधानकोशतःपदार्थनिश्चयं कर्तव्यइति॥ अपूर्वाभिधानत्वाभार्थत्वंचयुक्तंअभिधानकोशस्यअप्रसंयुक्तस्याप्रयोज्यत्वात्तयहितंहिसंयुक्तंप्रयुज्यतेकिमितिसंदेहयथार्थत्वमाशंक्यैतदुक्तं॥ तथा "तत्रसामान्येनाथाभिधानंभवति॥ यथानीधीशब्देनजघनंवस्त्रंग्रंथिरुच्यतइतिकस्यचिन्निश्चयः॥ स्त्रियांवापुरुषस्येतिसंशयः॥ नीवीतुग्रंथनेनाथेजघनस्त्रीवाससइतिनाममालामतीकमपश्यतः॥ अथकथंकेनचिदूर्धमुक्तानीवीबंधःश्लथीकृतइतिप्रयोगः॥ स्रोतसश्चारादा॥ छंदोविचितेरसंशयछेदः॥ काव्याभासस्यदुष्टसंक्रांतिभेदनेनकिंतुमात्रादिषुकचित्संशयःस्यात्॥ अतोरत्नसंशयछेदः छंदोविचितेर्विधेयः॥ कलाशास्त्रेभ्यः कलातत्वस्यसंवित्॥ कलागीतनृत्यचित्रादिकलासामान्यमभिधायकानिशास्त्राणिविशारदत्वादिप्रणीतानितेभ्यः कलातत्वस्यसंवित्संभवेत्॥ नहिकलातत्वानुपलब्धौकलालक्षणस्यकथनेवक्ष्यमाणं॥ कामशास्त्रतः कामोपचारस्य॥ संविदियतुपचारेतने॥ कामोपचारस्यसंवित् कामशास्त्रतइति कामोपचारबहुलंहि वस्तुकाव्यस्येति॥ दंडनीतेर्नयापनययोः॥ दंडनीतेरर्थशास्त्रान्नयस्यापनयस्यचसंविदितत्रचाकुण्यस्ययथानप्रयोगोनयः तद्विपरी

तोनयः तावद्विज्ञाय नायकप्रतिनायकयोर्वृत्तं काव्येषु निबध्नीयादाश्रयमिति इतिवृत्तकुटिलत्वं ततः इतिहासादिभिरवृत्तं काव्यार्थशरीरं तस्य कुटिलत्वं ततोऽनीतेर्बलीयस्त्वाद्बलीयस्त्वात्प्रत्ययोगस्यतिमूलत्वात्तस्याः एवमन्यासामपि विद्यानां यथास्वरूपमुपयोगोऽवर्णनीयइति ॥ अस्यश्लोकमभियोगेऽवधत्सेवावेक्षणमिति भानमवधानं च प्रकीर्णं ॥ तत्र काव्यपरिचयोऽल्पश्लोकत्वं ॥ अन्येषां काव्येषुपरिचयोऽल्पश्लोकत्वंततोबंधुत्वमिति भवति ॥ काव्यबंधोद्यमोभियोगः ॥ काव्यस्यबंधनं काव्यबंधोरचनातत्रोद्यमोभियोगः सकवित्वमकर्णमारोपयति ॥ काव्योपदेशोरुरुरुरूपणंवावधत्सेवा ॥ काव्योपदेशकरवःउपदेष्टारः तेषांश्रवणंवावधत्सेवा ॥ ततः काव्यछायासंक्रांतिः ॥ परार्थानोधारणेवावेक्षणं ॥ परस्यार्थानोधारणमपसारणंतत्परत्वेक्षणं ॥ अत्रश्लोकौ ॥ अर्थानोधारणेतावत्क्षणाद्यावद्दृढायतेमनः ॥ परस्यस्खलितोर्थेयेहंसीवासरस्वती ॥ १ ॥ यत्परानिष्यजंतोषपरितोसहिष्णुता ॥ तेशरद्व्यासनिष्णाताः शरदाकंमचक्षते ॥ २ ॥ कवित्वबीजंप्रतिभानं ॥ कवित्वस्यबीजंकवित्वबीजंसंस्कारविशेषः ॥ कथंपुनाकाव्यंनिष्पद्यतेनिष्पन्नंवाहासायनस्यात् ॥ चित्तेकाव्यमनधानं ॥ चित्तेकाव्यमन्यार्थविविक्तेतदवधानं ॥ अनहितंहितंमर्थान्परयति ॥ तद्दृशाकाभ्यां ॥ तदवधानंदृशाकाभ्यांसपद्यते ॥ कोपुनर्दृशाकाशब्दार्थः ॥ विविक्तोदृशाः ॥ विविक्तोनिर्जनः ॥ रात्रियामस्तुरीयः कालः ॥ रात्रे

तृयस्म

र्यामोरात्रियामः प्रहरस्तुरीयश्चतुर्थइतितद्दृशादिषयोपरतंप्रसन्नंचित्तमवस्तेएवंकाव्यांगमुपदर्श्यकाव्यनिर्देशस्यस्थानमाह ॥ काव्यंगद्यंपद्यंच ॥ गद्यस्यपद्यनिर्देशेदुर्ज्ञेयस्यविशेषत्वेनदुर्बोधत्वात् ॥ यदाहुः ॥ गद्यंकवीनांनिकषंवदंति ॥ तच्चनिबंधाभिनवमितिदर्शयति ॥ गद्यंचतेगंधिचूर्णमुत्कलिकाप्रायंच ॥ तल्लक्षणमाह ॥ पद्यभागवद्गंधि ॥ पद्यस्यभागाःपद्यभागाःतद्वद्गंधि ॥ यथापातालतालुतलवासिषुदानवेषुइतिअत्रहिंसंसंतलिकाकाव्यरचनस्यभागःत्रयुज्यते ॥ अनाबिधानन्यूर्ध्वसमासानिलंबिताव्यूढतानिपदानि ॥ यासिंस्तरनाविधानलंबितंपदंरणेमितियथाअभ्यासोहिकर्मणांकौशलमावहतिनहिप्रसक्तिनिपातमात्रेणोदबिंदुरपिप्राप्तोनिम्नतामारोहति ॥ विपरीतमुत्कलिकाप्रायं ॥ विपरीतमानिबोधोद्धतपरमुत्कलिकाप्रायंयथाकुलिशधीरवरवरनरवरप्रचयप्रचंडचपेटाघातितमत्तमातंगकुंभस्थलगलन्मदच्छटाच्छुरितचारुकेसरभारभासुरमुखेकेसरीतीति ॥ पद्यमनेकभेदं ॥ पद्यंवृत्तंजातिश्चेकेनसमाधसमविषमार्धसमभेदेनभिद्यंभवति ॥ तन्निबंधंनिबंधंच ॥ तत्रेदंगद्यपद्यसंकाव्यंमनिबंधंनिबंधंचानयोःप्रसिद्धत्वाद्वक्षणनोक्तं ॥ क्रमसिद्धिस्तयोःसदृशंसवर्त्म ॥ तयोरितिअनिबंधंनिबंधंचपरामृश्यतेक्रमेणसिद्धिःक्रमसिद्धिः

सत्यधृति
अथधामनः प्रारंभोमं

श्री-घ्रणम्यपरमंज्योतिर्धर्मिनेनकविप्रिया॥ काव्यालंकारस्तत्प्राणांस्तेषांयतिविधीयते॥१॥ काव्यंग्राह्यमलंकारात्॥ काव्यंस्वदुग्राह्यमु
पारव्यंभवत्यलंकारात्॥ काव्यशब्दोयंगुणालंकारसंस्कृतयोःशब्दार्थयोर्वर्तते॥ भवत्यनुशब्दार्थमात्रवचनोगृह्यते॥ कोसावलं
कारइत्यत्राह॥ सौन्दर्यमलंकारः॥ अलंकृतिरलंकारः॥ करणव्युत्पत्त्यापुनरलंकारशब्दउपमादिषुवर्तते॥ सदोषगुणालं
कारहानाहानार्थो॥ सरूपत्वयमलंकारोदोषहानाद्गुणालंकाराहानाच्चसंपाद्यकवेः॥ शास्त्रवतस्ते॥ तेचैतेदोषगुणालंकारहानाहा
नेशास्त्रवतः॥ ततोहिदोषाज्ञाचानुज्ञाद्गुणालंकारांश्चारीतीतिकिंपुनःफलमलंकारवताकाव्येनयेनतदर्थीयंयत्नइत्यत्राह॥ का
व्यंसदृष्ट्वादृष्टार्थप्रीतिकीर्तिहेतुत्वात्॥ काव्यंसच्चारुदृष्टप्रयोजनंप्रीतिहेतुत्वात्॥ अदृष्टप्रयोजनंकीर्तिहेतुत्वात्॥ अन्यत्सो
कावः॥ प्रतिष्ठांकाव्यबंधस्ययशसःसरणिंविदुः॥ अकीर्तिंवर्तनींचैवंकुकवित्वविदूषणे॥ कीर्तिस्त्रिवर्गफलमाकुरासंसारं
विपश्चितः॥ अकीर्तिंचनिरालोकनरकोद्वेगदूतिकां॥ तस्मात्किंतिभिरादृतमकीर्तिं चयशोहितं॥ काव्यालंकारशब्दार्थः
प्रसाध्यःकविपुंगवैः॥ इतिश्रीवामनरुद्रटाचार्यकाव्यालंकारसूत्रवृत्तौशारीरप्रथमेधिकरणेप्रथमोध्यायः॥ प्रयोजनवर्ग
नं॥ अधिकारिनिरू पणार्थमाह॥ अरोचकिनःसतृणाभ्यवहारिणश्चकवयः॥ इहखलुद्वयेकवयःसंभवंतिअरोच

किनःसतृणाभ्यवहारिणश्चेति॥ अरोचकिसतृणाभ्यवहारिशब्दौगौणार्थौ॥ कोसावर्थोविवेकित्वमविवेकित्वंचे
ति॥ यआहचैवेशिष्याविवेकित्वात्॥ चैवेअरोचकिनःशिष्याःशास्त्रनीयाःविवेकित्वात्विवेचनशीलत्वात्॥ नेतरे
तद्विपर्ययात्॥ इतरेसतृणाभ्यवहारिणोनशिष्यास्तद्विपर्ययात्अविवेचनशीलत्वात्नचशक्यमपाकर्तुंशास्त्रेण॥ न
चैवंनशास्त्रंसर्वानुग्राहिस्यात्कोभावःयतेतदाह॥ नशास्त्रमद्ध्येषणार्थम्॥ नखलुशास्त्रमद्ध्येषणार्थंविवेकित्वंनिर्
र्त्तनार्थमाह॥ नकृतकंपंकजप्रसादनाय॥ नहिकृतकंपंकमसद्यपंकस्यप्रसादनायभवति॥ अधिकारिणोनिरूप्यरीतिनिश्च
यार्थमाह॥ रीतिरात्माकाव्यस्य॥ रीतिर्नामेवमात्मा काव्यस्यशरीरस्येतिभामहादेशः॥ काचुनरयंरीतिरित्याह॥ विशिष्टापद
रचनारीतिः॥ कासौविशेषइत्याह॥ विशेषोगुणात्मा॥ वक्ष्यमाणगुणसमूहोविशेषः॥ सत्रिधा॥ वैदर्भीगौडीपांचालीचे
ति॥ सात्रेयंरीतिस्त्रिधाभिद्यते॥ वैदर्भीगौडीपांचालीचेति॥ किंपुनरेतेशब्दाद्यवयवगुणोपचितेः काव्यानांयेनायंदेश

विशेषव्यपदेशः ॥ नैवं युक्तम् ॥ विरुद्धत्वात्समासस्य ॥ विरुद्धौ गौडपांचालयोरुपरि शेषेतत्रयोः ॥ कथमित्यर्थात्स्वरूपमनुपलब्धत्वात्समासस्य ॥ पुनरेतयोः किं किमुपलभ्यते काव्यानां ॥ तासां गुणभेदेन रीतेरप्याह ॥ समग्रगुणोपेता वैदर्भी ॥ समग्रैरोजःप्रसादश्लेषसमाधिभिर्गुणैरुपेता वैदर्भी रीतिः ॥ अत्र श्लोकः ॥ अस्पृष्टदोषमात्राभिः समग्रगुणगुंफिता ॥ विपंचीस्वरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥ तामेकामेवकवयः ॥ सतिभवकरि सत्यर्थेसतिशब्दानुशासने ॥ अस्तितत्रविनाभेन परिस्पंदितवाङ्मधु ॥ अत्रोदाहरणं ॥ गृहंतामहिवासिनिपानस लिलंश्वेतैर्भुकुलाङ्कितं ॥ छायाबंधकरंबकंकरुकुलंयोमथमभ्यस्तु ॥ विस्रब्धैः क्रियतांवराहपतिभिर्मुस्ताकृतिः पल्वलेविश्रांतिस्तदभूत्तामिहं नहिमितंज्यायंधमस्मद्धनुः ॥ ओजः कांतिमति गौडीया ॥ ओजः कांतिमच्चिद्यते यस्यांसागौ जः कांतिमती गौडीया नामरीतिः ॥ माधुर्यसौकुमार्योरभावात्समासबहुलत्वाच्चास्या ॥ अत्रश्लोकः ॥ समस्तात्युत्कटपदा ओजः कांतिगुणान्विता ॥ गौडीयामितिगायंतिरीतिरीतिविशारदाः ॥ उदाहरणं ॥ रे रेदंतिनिभंडरौरवरधनुर्हुंकारभंगोद्यत ॥ हुंकारध्वनिरार्यबालकवधक्रीडाप्रलापोन्मदः ॥ इत्यार्यास्तुकपालसंपुटमि लद्ब्रह्मांडभोडोररात्रम्यंदितचंडिमाकथमहो नाद्यापिविश्राम्यति ॥ माधुर्यसौकुमार्योपपन्नापांचाली ॥ माधु

२

र्येणसौकुमार्येणचगुणेनोपपन्नापांचाली नामरीतिः ॥ ओजःकांत्यभावात्तुल्यगुणत्वाच्चाविच्छायाच्च ॥ अत्रश्लोकः ॥ आश्लिष्टश्लथभावांतु पुराणछायमाश्रिता ॥ मधुरांसुकुमारांचपांचाली रीतिरुच्यते ॥ उदाहरणं ॥ यथा ग्रामेस्मिन्पथिकायथांशवसतिर्नैवाधुनारीयतेरात्रावत्रधिवासमंडपतले पांथःप्रसक्तोमुहुः ॥ तेनोत्थानरवलेनगर्जति घनेस्मत्वाप्रियोन तत्रतंयेनाद्यापिकरंकरंडपतनाशंकीजनस्तिष्ठति ॥ एतास्तिस्रस्तुरीतिषुरेरवाखिलचित्रं काव्यंप्रतिष्ठितमिति ॥ तासांपूर्वा ग्राह्यागुणसाकल्यात् ॥ तासांतिस्रणांरीतीनांपूर्वा वैदर्भी ग्राह्यागुणानांसाकल्यात् ॥ नपुनरितरे रेस्तोकगुणत्वात् ॥ इतरे गौडीयांचाल्यौ नग्राह्येस्तोकगुणत्वात् ॥ तद्रोहोव्याश्रमितराभ्यासइत्येके ॥ तस्यावैदर्भ्यएवारोहणार्थमितरयोरपि रीत्योरभ्यासइत्येकेमन्यंते ॥ तदसत् अतत्वदर्शित्वात्तत्वनिष्पत्तेः ॥ नह्यतत्वदर्शीतत्वतोनिष्पद्यते निदर्शनार्थमाह ॥ नहिज्ञा णसूत्रभाष्याभ्यासेवसरसूत्रभाष्यनैचित्र्यलाभः ॥ नहिज्ञाणसूत्रभाष्याभ्यस्यकुविंदस्वसरसूत्रभाष्यवैचित्र्यंलभते ॥ स्यादिसमासाभावेस्तोकत्वेवैदर्भी ॥ स्यादिचवैदर्भीरीतिः ॥ सुश्लेषवैदर्भी भण्यतेयदिसमासवतिपदेनभवति ॥ तस्यामर्थगुण संपदास्त्वाद्या ॥

तस्मान्नैरर्थमर्थगुणसंपरत्वाद्याभवति॥ तदुपारोहा अर्थगुणाहेऽपि॥ तदुपादानतः स्वत्वेऽर्थरहेऽपि स्वरूपे कं मे
गद्यनरर्थगुणसंपत् "यथा चाकुः॥ किंत्वस्तिकाचिदपरे वपरत्वपूर्वा स्थितस्यानकिंचिदपि किंचिदा नभाति॥ आनंदयत्य
धन्यकर्णपथं प्रयाता चेतः सतामसृतदृष्टिरिव प्रविष्टा" अन्वसियमधिगम्यस्यं ते धान्यकश्रीरितथमापि यथातंयत्र
वस्तुप्रयाति॥ इदयतिहिसलाहृक्षापिवैरभरीतोसहृदयहृदयानारंजकः कोपि पाकः॥ सापिवैरभीतात्स्वात्॥
सापियमगुणसंपत् वैरभीयुक्तातात्स्वाद्यपचारतोयंव्यवहारं दर्शयति॥ इतिश्रीकाव्यालंकारसूत्रवृत्तौ प्रथमेधिकरणेरीतीयोध्यायः॥ अधिकारिचिंतारीतिनिश्चयश्च॥ रीतितंविरूप्य काव्यांगा युपदर्शयितुमाह॥
नोकोविद्यांप्रकीर्णंच काव्यांगानि॥ उद्देशक्रमेणेवनिर्देशः॥ लोकस्तत्लोकः॥ लोकस्य वरजंगमास्तस्यनर्तनंरंग
मितिस्वरूपं॥ शास्त्रमभिधानकोशछंदोविचितिकलाकामशास्त्रंदंडनीतिपूर्वविद्याः॥ शास्त्रमादौनांतत्पू
र्वत्वंपूर्वकाव्यबंधेस्वपेक्षणीयत्वात्तासांकाव्यांगत्वंयोजयितुमाह॥ शास्त्रस्मृतेः शास्त्रशब्दः॥ शास्त्रस्मृतेर्यो
करणछेदनांशब्दः साधुत्वनिश्चयायेतिपदानिनिर्वक्तेः कविभिः प्रयुज्यंतइति॥ अभिधानकोशोत्पदार्थनिश्चयः॥

परंहिरत्नाप्रनेशयोग्यंभाजयंसंस्थितार्थत्वेनगृह्णीयात्नवाजल्पादिति काव्यबंधविघ्नानस्माद्भिधानकोशतः पराणि
श्चयकर्तव्यइति॥ अपूर्वाभिधानमाभार्थत्वंवयुक्तंअभिधानकोशस्यअप्रसंयुक्तस्याप्रयोज्यत्वात्तयहितहिमेयुक्तंप्रयुज्य
तेकिमितिसंदेहार्थत्वमाशंक्यतत्परस्य॥ तत्र॥ तत्रसामान्येनार्थाभिगतिर्भवति॥ यथानीराद्देनजघनेत्रं नस्त्रयंभिरुच्यत
इतिकश्चिन्निश्चिनुयात्॥ स्त्रियाधापुरुषस्येतिसंशयः॥ नीवीतुग्रंथनेनार्थजघनस्त्रीपुंससंज्ञेतिनाममात्रंप्रतीयमपश्यतः॥
अथकथंकेनचित्पूर्वमुक्तानीवीबंधःश्लथीकृतः इतिप्रयोगः॥ भ्रांतरूपचाराद्वा॥ छंदोविचितेरप्यसंशयच्छेदः॥ काव्याभा
स्यदुष्टसंस्कृतिभेदत्वेनहेतुमाहाष्टासुधक्षुचित्संशयःस्यात्॥ अतोरत्नसंशयच्छेदः छंदोविचितेर्विधेयः॥ कला
शास्त्रेभ्यः कलातत्वस्यसंवित्॥ कलागीतनृत्यचित्रादिकारुतासामान्यं निधायकामिनांशास्त्रांतरविचारादिप्रणी
तानितेभ्यः कलातत्वस्यसंवित्संवेदनं॥ नहिकलातत्वानुपलब्धौ कलाबलुसम्यक्प्रवर्तकंशास्त्रं॥ कामशास्त्रतः कामो
पचारस्य॥ संविदियतुवर्णयंतेतन्ते॥ कामोपचारस्यसंवित्कामशास्त्रात्इतिकामोपचारयदुक्तंहि वस्तुकाव्यस्येति॥
दंडनीतेर्नयापनययोः॥ दंडनीतिरर्थशास्त्रंनयस्यापनयस्यचसंविरितितत्रचाकुमस्ययथानयप्रयोगोनयः तद्विपरी

४

तोनयः तावविज्ञाय नायकप्रतिनायकयोरसंकाव्येपुनिबध्नंशास्त्रमिति इतिवृत्तकुटिलत्वंचततः इतिहासादिभिरसंकाव्यार्थशरीरंतस्य कुटिलत्वंततोदंडनीतेर्बलीयस्त्वाबलीयस्त्वात्रियोगस्यमूलत्वात्तस्मोः एवमभ्यासमपिविद्यानांयथारसरूपमुपयोगेवर्णनीयइति॥ तस्यशास्त्रत्वमभियोगोवाधसेवावेक्षणमितिभानमवधानंचप्रकीर्णे॥ तत्रकाव्यपरिचयोलक्षणंच॥ अन्येषांकाव्येषुपरिचयोलक्ष्यज्ञत्वंततोवेदशास्त्रेभ्यइति॥ काव्यबंधोद्यमोभियोगः॥ काव्यस्यबंधनंकाव्यबंधोरचनातत्रोद्यमोभियोगः सकवित्वमकवेर्मारयधयति॥ काव्योपदेशगुरुरुपदेष्टाचधसेवा॥ काव्योपदेशकरः उपदेष्टारः तेषांश्रवणंचधसेवा॥ ततः काव्यछायासंक्रांतिः॥ परधानोधारणेनावेक्षणं॥ परस्याधानं न्यासः उधारणमपसारणंतत्परत्वेवृत्तं॥ अत्रश्लोकौ॥ आधानोधारणेनावतद्यावेदुह्यात्तथालमनः॥ परस्यस्वापितोर्थेयेहनंसिधासरस्वती॥१॥ यपरानित्यजंतेधपरिचितसहिष्णुतां॥ तंशब्दन्यासनिष्णाताः शब्दपाकंप्रचक्षते॥२॥ कवित्वबीजप्रतिभानं॥ कविस्यस्यबीजंकवित्वबीजसंस्कारविशेषः॥ कश्चिद्दुनाकाव्यंननिष्पद्यतेनिष्पन्नंवाहास्यायजनंस्यात्॥ चित्तेकाव्यमनधानं॥ चित्तेकाव्यमन्यार्थेविनिवेशितंतदवधानं॥ अनहितंहिचित्तमर्थान्पश्यति॥ तद्देशकालाभ्यां॥ तदवधानंदेशकालाभ्यांसपद्यते॥ कोपुनर्देशकालावित्याह॥ विनिकोदेशः॥ विनिकोनिर्जनः॥ रात्रियामस्तुरीयः कालः॥ रात्रे

यामोरात्रियामः प्रहरस्तुरीयभागइतिवृत्तादिषयोपरतंप्रसन्नंचित्तमवहितेरंकाव्यांगमुपदर्श्यकाव्यनिर्देशस्यज्ञानाभिधेयं॥ काव्यंगद्यंपद्यंच॥ गद्यस्यपद्यनिर्देशेदुर्ज्ञेयविशेषत्वेनदुर्बोधत्वात्॥ यदाहुः॥ गद्यंकर्णीनिकषंवदंतीति॥ तच्चनिबंधाभिधमितिदर्शयति॥ गद्यंचतेनगंधिचूर्णमुत्कलिकाप्रायंच॥ तल्लक्षणमाह॥ पद्यभागवद्वृत्तगंधि॥ पद्यस्यभागः पद्यभागः तद्वृत्तेगंधि॥ यथापातालतलंतत्वमासिपुरानवेदुरितिभत्रहिंसकौतलिकाव्यस्यभागः अत्रदृश्यते॥ अनाविधान्यदीर्घसमासानिजल्पितानिव्यस्तधृतानिपदानि॥ यासिंस्तरुणाविधानंजल्पितंपदंरचणेमितियथाभ्यासोहिकर्मणांकौशलमावहतिनस्खलत्पिपातमात्रेणोदबिंदुरपिपाषाणेनिम्नतामादधाति॥ विपरीतमुत्कलिकाप्रायं॥ विपरीतमविधोधृतपरमुत्कलिकाप्रायंयथाकुडिशशिलरवरनखरप्रचयप्रचुरपदपाटितमत्तमातंगकुंभस्थलगलन्मदच्छटाच्छुरितचारुकेसरभारभासुरमुखेकेसरीणीति॥ पद्यमनेकभेदं॥ पद्यंवृत्तंजातिरितिकसमाधसमविषमार्धसमाभेदेनभिन्नंभवति॥ तत्रनिबंधंनिबंधंच॥ तत्रेदंगद्यपद्यपंक्तायंमनिबंधंनिबंधंचानयोःप्रसिधत्वाद्लक्षणंनोक्तं॥ क्रमसिधिस्तयोःसमुत्पत्तेसवतेः॥ तयोरितिअनिबंधंनिबंधंचपरामृश्यतेक्रमेणसिधिःक्रमसिधिः

अनिबद्धसिद्धोनिबंधसिद्धिः स्वयंसंभवत् यथासृजिमात्रायांसिद्धायामुत्तंसः शेखरः सिध्यतीति॥ केचिदनिबद्धाएव पद्यबंधासिता
स्तदूषणार्थमाह॥ नानिबद्धश्चकाव्येकतेजःपरमाणुवत्॥ नखलुनिबद्धंचकाव्यंसीतिरिष्यते यथाएकतेजःपरमाणुरिति अत्र
श्लोकः॥ असंस्कृतिकृतरूपाणांकाव्यानांनास्तिचारुता॥ प्रत्येकंप्रकाशंतेतेजसांपरमाणवः॥ संदर्भेष्वेवदृश्यंरूपंश्रेयः॥
संदर्भेष्वेवप्रबंधेषुदृश्यंरूपंनाटकादिश्रेयः कस्मात्तदाह॥ तद्धिचित्रंचित्रपटवद्विशेषसाकल्यात्॥ तद्दृश्यंरूपं हियस्माच्चित्रं
चित्रपटवद्विशेषसाकल्यात्॥ ततोन्यभेदकृत्पिः॥ ततोदृश्यरूपकारव्येषांभेदानांकथनमितिदृश्यरूपकस्यैव हीदंसर्वमि
तिं॥ यच्चैकथारम्भाद्येकंमहाकाव्यमितिलक्षणंनातिबहुरंगं॥ उपोद्घातंचास्माभिरतोन्यत उद्धृत्यमिति॥ इति
काव्यालंकारसूत्रवृत्तौरुद्रटेप्रथमेधिकरणेतृतीयोध्यायः॥ काव्यांगानिकाव्यभेदाः॥ समासतोद्वयंशरीरं
प्रथममधिकरणं॥ काव्यशरीरेदोषादयोतेकाव्यसौंदर्यस्यापहेतवस्त्याज्यादोषाः शीलयाइतिहेयस्तेनासाधिक
रणमारभ्यतेदोषस्वरूपकथनार्थमाह॥ गुणविपर्ययात्मानोदोषाः॥ गुणानांवक्ष्यमाणानांयेविपर्ययात्मानोदो
षाः॥ अथतत्प्रयोगभेदः॥ गुणस्वरूपनिरूपणानंतरंदोषाणामर्थविभागोर्थसिद्धः किमर्थंतेषांप्रपंच्यतइत्याह॥

सौकर्यार्थंप्रपंचः॥ सौकर्यार्थंत्वेषांप्रपंचोदोषाणामुद्दिष्टलक्षितादिदोषाः सुज्ञाताभवंतीति॥ परदोषान्दर्शयितुमाह॥ दुष्टंपदमसा
धुकष्टंग्राम्यमप्रतीतमनर्थकंच॥ क्रमेणव्याख्यातुमाह॥ श्रुत्यसमतिविरुद्धमसाधु॥ श्रुत्यसमतामाकरणेनविरुद्धंपदं॥ य
थाअन्यत्रकारकंवेयर्थमिति॥ अत्रह्यषष्ठ्यर्थतृतीयाउस्यान्यस्यदुग्धंगौरागौरवाख्यिनोस्कृतिकारकरागछेदि
तिदुग्धभवितव्यं॥ श्रुतिविरसंकष्टं॥ श्रुतिविरसंश्रोत्रकटुपदंकष्टं॥ तद्विचनागुंफितमप्यदूषयंति॥ यथा॥ अरू
चुरस्त्रंडिकपालयोस्तेकांतिप्रथमंश्राकविरंरांशांकः॥ लोकमात्रप्रयुक्तंग्राम्यं॥ लोकएवयत्प्रयुक्तंनशास्त्रेतद्ग्राम्यं
पदं॥ यथाकष्टंसतेरोदितिपूल्कतेयं॥ अन्यत्रापिभल्लटशतकारीतिरुद्धव्यं॥ शास्त्रमात्रप्रयुक्तमप्रतीतं॥ शास्त्रेचैवप्रयुक्तं
नलोकेतत्प्रतीतंपदं॥ यथाकिंभाषितेनबहुनात्रपक्षंधृस्यसंतिमेनगुणाः॥ गुणनांतरीयकंचप्रमेतिनमेस्त्यपायोंशः॥
पूरणार्थमनर्थकं॥ पूरणमात्रप्रयोजनमन्यत्पदमनर्थकं॥ दंडापूपन्यायेनपरमन्यत्पदमनर्थकंमेव॥ यथाउदितस्तुहासिकवि
नीलमयंतिमिरंनिर्णायकिरणैःसविता॥ अत्रतुशब्दस्यपादपूरणार्थएवप्रयोगः॥ नचाक्ष्यालंकारार्थे॥ चाक्ष्यालंकारप्रयो
जनंचानर्थकंअपवादार्थमिदं॥ यथानवचंद्रेहगतागतानयनेगोचरंमेगतेति॥ संप्रतिपदार्थदूषणान्याह॥ अन्यार्थंनेयं

गूढार्थप्रतीतिरुक्तानि च ॥ दुष्टं परमित्यनुवर्तते । अर्थतश्चवचनपरिणामः तात्पर्यार्थ नेमारी निदुष्टा नीतिस्तात्पर्यार्थः ॥ एषांल-
क्षणेलक्षणान्याह ॥ रूढिच्युतमन्यार्थं ॥ रूढिच्युतं रूढिमनपेक्ष्ययोगिकार्थोपादानाद्यार्थं परं ॥ स्तूल त्वसामान्येन
घटशब्दः परशब्दार्थे इत्यादिकमन्यार्थमेकं ॥ यथातेदुःखमुच्चावचमानहंतियेप्रस्मरंतिप्रियसंगमानां ॥ अत्रानह
तिकरोमथोधारणेप्रयुक्तः प्रस्मरंतिविस्मरणार्थः प्रस्मरंतिस्मरणार्थइति ॥ रूढ्यितार्थनेयार्थं ॥ अथोत्तस्या
थस्यैकत्वात्कृत्मितार्थनेयार्थमितियथासपरिपंकिविहंगमनामभृतनयसंपंकितंबलशालिना ॥ विपुलपवते
वर्षिणतेःशरैःपृथगसेन्यमुलूकजिताजितं ॥ अत्रविहंगमश्चैकोवाकोभिप्रेतः तभामानिचक्राणितानिविभ्रतीति
विहंगमनामभृतोरथाःपंक्तिरितिसंख्या लक्ष्यते पंक्तिरेवाविहंगमनामभृतोयस्यसपंक्तिविहंगमनामभृतरथ
शरथस्तत्तनयाभ्यारामलक्ष्मणाभ्यांसंबलितपृथगसैन्यंजितमुलूकजिताइंद्रजिताकोशिकश्चेतेनेंद्रोलूक
योरभिधानमितिकोशिकेश्वाच्यत्वेनेंद्रउलूकउक्तः नचुचेधेरथांगनामानिप्रयोगानुपपन्नः नतेघोरूढ
लक्षणात्वात् ॥ अप्रसिद्धार्थप्रयुक्तं गूढार्थं ॥ यस्यपरस्यलोकेर्थः प्रसिद्धश्चाप्रसिद्धश्चतत्प्रसिद्धार्थप्रयुक्तम

प्रसिद्धार्थप्रयुक्तं गूढार्थं यथासहस्रगोधिवानीकं दुःसहं भवतःपरैः ॥ सहस्रंगवोक्षीणियस्यससहस्रगवेंद्रः ॥
तस्येवेतिगोत्वशब्दस्याक्षिगोलकत्वंकविप्रसिद्धमिति ॥ असभ्यार्थांतरमसभ्यस्मृतिहेतुश्चश्लीलं ॥
यस्यपरस्यानेकार्थस्यैकोर्थोसभ्यःस्यात्तत्तरसभ्यार्थांतरं ॥ यथायच्चेतिपरंतेजसिविष्ठायांच ॥ यत्पुनरसभ्यं
कुत्सादूरणासभ्यमर्थंस्मारयतितत्तरसभ्यस्मृतिहेतुः यथा ॥ कुकाटकेति ॥ नचुश्लीलक्षितसंवृतानि ॥
अपध्वार्थमिदंउन्नसंवृतंलक्षितंनाश्लीलं एषांलक्षणान्याह ॥ अप्रसिद्धासभ्यगूढं ॥ अप्रसिद्धार्थं सभ्य
र्थांतरंपरमप्रसिद्धासभ्यंगूढं ॥ यथासंबाधपरंतद्धिप्रसिद्धसंकटार्थं नच्छ्याथमिति ॥ लक्षणिकासभ्या
न्वितंलक्षितं ॥ तेदेवासभ्यार्थांतरंलाक्षणिकेनासभ्येनार्थेनान्वितंपरंलक्षितं ॥ यथाजन्मभारिति ॥ लक्षित
क्षणयाद्यार्थं नच्छ्रुत्येति ॥ लोकसंनीतसंवृतं ॥ लोकेनसंनीतंलोकसंनीतंयत्तत्संवृतं ॥ यथाकुभगभ
गीत्युपक्रमेनभिप्रेतंकुमारीदोहमिति ॥ अत्रकुत्सितःसंनीतस्यहिलोकेनरोहोवेषणंक्षमंशिवलिंगस्य

स्यानेकस्यासभ्यत्वभावना ॥ तत्रैव विध्यं ॥ व्रीडाजुगुप्सामंगगातंकदायिभेदात् ॥ तस्या स्त्रीलस्यत्रैव विध्यं भवति व्रीडाजुगुप्सामंगगातंकदायिनो भेदात् ॥ किंचि । व्रीडादायि भवति यथा काटवंहरण्ये रेताइति किंचिज्जुगुप्सादायि भवति यथा काटवंहरण्ये रेताइति किंचिज्जुगुप्सादायि भवति यथा कपर्दइति किंचिद्भंगगातंकदायि यथासंस्तितमति ॥ व्यवहितार्थप्रत्ययं क्लिष्टं ॥ अर्थप्रतीतिरर्थप्रत्ययः सव्यवहितोयस्माद्भवति तद्व्यवहितार्थप्रत्ययं क्लिष्टं यथा रक्षात्मजात्रयितव्यो भवद्भिरिकानां जोत्स्नानुषांजलल वासरलंघनी पतंति ॥ दक्षात्मजात्तारासासारयितव्यश्चंद्रस्य यद्वद्भवद्भिरकांततंद्रिरिकानां मिति ॥ अत्रहिव्यवधानेनार्थप्रत्ययः ॥ अस्तदार्थवात्अस्तदार्थत्वेपियतोर्थप्रत्ययो झटिति नतत्क्लिष्टं ॥ पदंयथाकां चीगुणस्खलनमभिहितायाइति ॥ अंत्याभ्यांवा क्यंव्याख्यातं ॥ अस्त्रीलिंगक्लिष्टंचांत्यपदाभ्यांयाभ्यां व्याख्यातं तदर्थस्त्रीलिंगक्लिष्टंचभवति अस्त्रीलिंगंयथा ॥ नसाधनोक्तिर्यास्यात्कलत्रस्करवदायिनी ॥ परार्थवधकक्षायांय त्सत्यंपेडबंधनं ॥ सोपानपथमुत्सृज्यमार्गमेनमसुव्रतः ॥ महामथेनगतवान् स्त्रीमंमानमुपागमज्जैः ॥ क्लिष्टंयथा ॥ धामिल्लेरुजनकस्यप्रेक्षतिकामंकुरंगशावाक्ष्यः ॥ रजःपूर्वबंधव्युत्पत्तेर्नेमीनसंयोगौ ॥ एतान्यदपदार्थहेयानि भाक्ता

नश्यौत्वाकविरत्यजेदितितासर्थः ॥ इतिकाव्यालंकारसूत्रवृत्तौदोषदर्शनेद्वितीयेधिकरणेप्रथमोध्यायः ॥ पदपदार्थदोषविभागः ॥ इदानींवाक्यदोषानिरूपयितुमाह ॥ हिनरत्नइति भ्रष्टविसंधीनित्यवाक्यानिदुष्टानित्यभिसंबंधः ॥ तानिक्रमेणव्याचष्टे ॥ स्वस्थानच्युतरत्नेभिन्नरत्नंस्वस्मात्स्थानात्च्युतंरत्नंयस्मिन्तत्स्वस्थानच्युतरत्नंवाक्यंभिन्नरत्नं यथा ॥ अयिपद्मव्यसिसौधमाभितामभिरक्ष्यमनोमालतीभाविणं ॥ वेतालीयुग्मपादेछघुक्षराणांषण्णांनेरंतर्येनिषिद्धंतच्चरुतंभिन्नरत्नतत्वं ॥ विरसविरामंयतिभ्रष्टं ॥ विरसःश्रुतिकटुर्विरामोयस्मिंस्तद्विरसविरामंयतिभ्रष्टं ॥ तथाहिनामभागभेदस्वरसंधिरुतेप्रायेणतद्यतिभ्रष्टंधातुभेदेनामभागभेदेचसतिभवति ॥ स्वरसंधिनारुतेबाकुत्येनधातुभागभेदमंगीकृत्यांता यांयथा ॥ एतासांराजतिरुक्मनसांहमकंमलउंबि ॥ नामभागभेदेशिरवणिन्यांयथा ॥ कुरंगक्षीणंगुरुतलफलकेस्वेदविसरः ॥ मेदाक्रांतायां ॥ दुर्दशश्चक्रशिविकृपिरुठरा ङ्गि ॥ योबोकुरेंडः ॥ धातुनामभागपदप्रहणान्द्भागा ॥ तिरिक्तभेदेनभवतियतिभ्रष्टत्वं ॥ यथाक्षोभंपुष्पसमयमिनभःसुंदरीणांप्रबोधः ॥ विनिद्रश्यामांतेपृथरपुटीत्कारविरुतैः ॥ स्वरसंध्यकृतइतिवचनात्स्वरसंधिकृतेभेदेनदोषः ॥ यथाकिंचिद्वागलसमसरलंत्रेक्षितंसुंदरीणां ॥ नरत्नदोषापृथग्यतिदोषोरत्नस्यस्वात्मकत्वात् ॥ रत्नदोषाद्यतिदोषोनयमकयोरत्नस्यस्वात्मकत्वात् ॥ यथात्मकंहिरत्नमितिभिन्नरत्नएवयतिभ्रष्टस्यांतर्भावान्नपृथग्ग्रहणंकार्यमित्याह ॥ ॥

८

नन्वक्ष्मणः पृथक्त्वात्, नायं दोषो वोलक्ष्मणोलक्षणस्य पृथक्त्वात्॥ अन्यथिलक्षणं रत्नरङ्गन्यद्यते:॥ गुरुरुद्घानिनमात्मकं संधिरा
मात्मिकाच यतिरिति॥ विरूपपरसंधिर्भिसंधिः॥ पदानांसंधिः परः संधिः सचसमं वायरूपः प्रयासनिमाश्रयो वासविरूपोस्मिन्नेति
निग्रहः॥ पदंसंधिश्चेत्यं विश्लेषोऽशीलत्वं कृष्टत्वंच॥ विश्लेषो विभागेन पदानांसंश्लिष्टतिरिति॥ अशीलत्वमसभ्यस्मृतिहेतुत्वं॥ कृ
ष्टत्वंपारुष्यमिति॥ मेघोनेलेन अमुनाएतस्मिन्नहिकाबनेकमलेदुबलोचने इमेअनुक्षवश्वासिविश्वासपथतिगोत्रालकानु
विधानिआननानिचकासति॥ अशीलत्वं यथा॥ विश्लेषकृमिरंरक्तमाचार्योभासभोजितं॥ चकासेपनसप्रायैः पुरीषंद
महाद्रुमैः॥ विनाग्रपथरानाभ्यांयद्वाद्यमुखसंकृष्टत्वंयथा॥ मेजर्युद्भमगभीलेगुर्वीभोगदुमावभः॥ एवंधाक्य
शेषानभिधायधात्वर्थेपक्षिरूपयितुमाह॥ अर्थेक्रियार्थसंनिधायुक्तापक्षमतोऽकविद्याविरुधानि॥ धात्वानिदु
ह्यादीतिसंबंधः॥ कर्मणेव्याख्यातुमाह॥ व्याहतपूर्वोत्तरार्थेत्यर्थेव्याहतोपूर्वोत्तरोर्थोयस्मिन्ततेव्याहतपूर्वोत्तरार्थे
धात्वर्थेत्यर्थः॥ यथाअद्याविस्मरतिस्तोत्रसमनोमेघुधायाः स्मरचतुराणिचेष्टितानि॥ मुग्धान्नेकंस्मरचतुरांगिने
ष्टितानि॥ तानिचेत्कथंनुमुग्धाअत्रपूर्वोत्तरमोरर्थयोर्विरोधाद्व्यर्थः॥ एकार्थपदमेकार्थंएकार्थानिपदानियस्मिन्त
दुक्तार्थपदमेकार्थं॥ चिंतामोहमनंगमगतनुतेविन्नेशितंसुभुक्तवः॥ अनंगश्चंगरस्यचिंतामोहात्मकत्वात्॥

चिंतामोहशब्दोप्रयुक्तानेकार्थोभवतः एकार्थत्वाद्व्यमेकार्थमिदं॥ नचिदोषश्चेत्॥ नगतार्थेदुष्टविदोषश्चेत्प्रतिपाद्योभवति॥
तंविदोषंप्रतिपादयितुमाह॥ धनुर्ज्यो धनुषा धनुःश्रुतिरारूढे प्रतिपत्तेयं॥ धनुर्ज्यो धनुषाविद्धयत्रज्यारूढे नोक्तार्थत्वेविधनुः
श्रुतिप्रयुज्यते॥ आरूढे प्रतिपत्तेयं आरोहणस्य प्रतिपत्यर्थं नहिधनुःश्रुतिमंतरेणधनुष्यारूढज्यारूढज्यधनुर्ज्यतेशक्यं
प्रतिपत्तुं॥ यथाधनुर्ज्याकिणांकित्वेनरेखाविस्फुरितंतनेति॥ कर्णावतंसश्रवणकुलशीरःशेखरेषुकर्णादिभिर्देशःसं
निधेः॥ कर्णावतंसादिशब्देषुकर्णादीनामवतंसादिपरेरुक्तार्थानां॥ निर्देशः संनिधेःप्रतिपत्यर्थमितिसंबंधः॥ नहिक
र्णादिशब्दनिर्देशमंतरेणकर्णादिसन्निहितानामवतंसादीनांशब्दमात्रप्रतिपत्तिरिति॥ यथाहेमाविलासपुलिनासिनीवाकर्णा
वतंसाः कलयंतिकंपं॥ नीलाचलकृष्णबलंकुलमापतंतिआमयुर्गमुखराः शीरःशेखराः शायिनः॥ मुक्ताहारशब्देमु
क्ताशब्दःश्रुधे॥ मुक्ताहारशब्देमुक्ताशब्दोहारशब्देनेवगतार्थःप्रयुज्यते॥ श्रुधेःप्रतिपत्यर्थमितिसंबंधः॥ तथानान्यत्र
त्वाश्रितानांमुक्तानांहारोमुक्ताहारः॥ यथाप्रायेणेश्वरपरिष्वंगविश्रब्धप्रतिपत्तिभिःमुक्ताहारेणमत्तोहसतीं
वसन्तश्रुधं॥ पुष्पमालाशब्दे पुष्पपदंमुक्तंवस्य॥ पुष्पमालाशब्दे मालाशब्देनेवगतार्थेपुष्पपदंप्रयुज्यते॥ उत्कर्षं
स्यप्रतिपत्यर्थं उत्कृष्टानांपुष्पाणांमालापुष्पमालेति॥ यथाप्रायेणः पुष्पमालेवकन्यकाकंनतोभवेत्॥ नचुमाला

शब्दो-यत्रापिदृश्यते ॥ यथारत्नमालाशब्द मालेतिसंज्ञयं ॥ उपउपचरितोस्यप्रयोगः निरुपपदोमालाशब्दः पुष्पस्रजनीविशेषमभि धत्ते ॥ करिकलभशब्दे करिशब्दस्तदुपस्यकरिकलभशब्दे करिशब्दः करिकलभशब्दे नागानाः प्रयुज्यते ॥ तदुपस्यप्रतिपक्षार्थमिति ॥ करीशोद्रुकुंजरः तदुपकलभः करिकलभइति ॥ यथा मज्जकरिकलभत्वे मदवैधेतरुण्याइति विशेषणस्यचविशेषणस्यच प्रतिपक्षमर्थमुक्तार्थस्यपरप्रयोगः यथाजगादमधुरांवाचंविशदाक्षरगाहिनीं ॥ तरिरंप्रयुक्तेषुतारिरमुक्तंप्रयुक्तेषुनाप्र युक्तेषुनहिनभवति ॥ यथाश्वलघुकुंडलमितिथानितंबकांचीमपियाकरिकलभइतितथोष्ट्रकरभस्यापिअस्त्रीक ः ॥ कर्णीवर्तसादिपेदकर्णीरथेत्वनिर्मितिः ॥ सन्निधानादिबोधार्थेस्थितंयेनतत्समर्थनं ॥ संशयंकरोतितत्संशयकरंसंशयं यथासमहाभाग्य वशान्महापद्मउपागतः ॥ किंभाग्यवशान्महापद्मउपागतः ॥ अहोस्विद्भाग्यवशान्महतीमापदमितिसंशयंकुर्वाक्यंप्रक रणाद्यभावेसतीति ॥ मायाकल्पितार्थेमयुक्तंमायादिशब्दकल्पितोर्थोयस्मिंस्तन्मायादिकल्पितार्थेमयुक्तं अन्यस्तो कंकसदाहरणं ॥ कंमहीनाथंमपकृष्टंउद्वेजितानामनुद्वेजितानांचकर्मसंबंधसेनविहीनोर्थोयस्मिंस्तत्कर्ममही

नार्थमपकृष्टं ॥ यथातुरंगमथमातंगंप्रयच्छास्मैमदालसं ॥ देशकालस्वभावविरुद्धार्थानिलोकविरुद्धानि ॥ देशकालस्व भावेविरुद्धोर्थोयेषुतानिदेशकालस्वभावविरुद्धानि अर्थग्रहणंलोकविरुद्धत्वंबाधार्थमंतेषुविरुद्धं ॥ यथासौधी रेष्वासिनगरीमथुरानामविश्रुता ॥ अट्टयोटनालिकेरा इत्यायस्यांपर्यंतभूमयः ॥ कालविरुद्धंयथा ॥ कदंबकुरुबकसुरभौवनेमहोमत ॥ स्वभावविरुद्धंयथा ॥ मत्तालिसंगकलरुचमंजरीषुसप्तच्छदस्यतरुणेरुरुचिंतनोति ॥ स्वश्रीः ॥ सप्तच्छदस्यसुरभेकुसुमानिभंतिमंजर्यः ॥ इतिस्वाभाविकविरुद्धं ॥ यथा ॥ श्वेतोषकंटिकाकोरसुधाभृंगमयीउप मा ॥ यथागोप्यरहरहिनवमेवकुलंमधु ॥ कंटिकायाः सर्वस्याः मकरंदस्येतावद्वाकुलत्वंस्वभावविरुद्धं ॥ कलाशास्त्रंचतुर्व र्गेशास्त्रविरुद्धमिति ॥ शास्त्रार्थोबाधविरोधोर्थोठारुकः ॥ कलाशास्त्रविरुद्धंयथा ॥ कालिंगंतिलितमिरंवयस्यमंपत्रशे खपतितकोटिकंटकाग्रं ॥ कालिंगंपतितायकोटिकंटकमिलितपत्रविरुद्धनाथः ॥ तद्विरुद्धत्वात्कोलशास्त्रविरुद्धं ॥ एवंकलांतरेष्वपिविरोधोभूह्याः चतुर्वर्गशास्त्रविरुद्धानितरद्दृश्यंते ॥ कामोपभोगसाफल्यफलोराज्यंमहीजयः ॥ धर्मफलोऽर्थमेधादिबहुफलोराज्यंमहीजयइत्यादि गमकंतद्विरुद्धंधर्मेशास्त्रविरुद्धंबालस्य ॥ अहंकरेजीयंतेहिसंतः ण

किं नयश्रिया ॥ द्विषज्जयस्य नयस्तत्वं स्थितेरुचौ ॥ तौ तद्विरोधारार्थं शास्त्रविरुद्धार्थे ॥ रङ्गाङ्गकथाविन्नितो तरोष्टरतिरेव
रारसमानत्वेस्मरामि ॥ उत्तरोऽप्यंतमुरवं नयनांतामिति मुक्ताङ्गं वचनरचनरङ्गनखानामीति काव्यशास्त्रस्थितं ॥ तद्विरोधा
त्काव्यशास्त्रविरुद्धार्थं शास्त्रमिति ॥ देवतोभक्तितोसुकिनस्तत्व ज्ञानसंपदः ॥ एतस्यार्थस्यमोक्षशास्त्रेस्थितत्वात्तद्विरु
द्धार्थं एतेषां व्याख्यातेषां दोषास्त्याज्याग्रथ ज्ञातव्याः अन्येचयेशब्दार्थदोषाः तेस्माल्लक्षणविवेचनमारभ्यते ॥ उपमा
दोषश्चोपमाविचारेऽस्ति ॥ इतिकाव्यालंकारसूत्रवृत्तौ दोषदर्शनेद्वितीयेऽधिकरणेद्वितीयोध्यायः ॥ काव्यस्यार्थे
दोषविभागः ॥ समाप्तश्चेदं दोषदर्शनं द्वितीयमधिकरणमिति ॥ यदुपर्यात्मनोदोषास्तावद्गुणानविचारयितुं गुण
विवेचनमधिकरणमारभ्यते ॥ तत्रौजः प्रसादश्लेषसमतासमाधिमाधुर्यसौकुमार्योदारतार्थव्यक्तिकांतयो बंधगुणाः ॥ बंधः पदरचनात्मनस्तस्य
गुणाबंधगुणाः ॥ ओजः प्रभृतयः ॥ तानेवकेचिन्मेघाविरुद्रादीनाहुः ॥ गाढबंधत्वमोजः बंधस्यगाढत्वं पुनरोजः
यथानिपुणतिलमंकुरं जनाजरीतेरित्यादौ ॥ दृढबंधत्वमित्यन्ये ॥ बैबंधस्यदृढशिथिलत्वप्रतीतेः
तच्चयुक्तोजोविपर्ययात्मनोदोषस्य तत्कथंगुणत्वमाह ॥ गुणः संघटनाधर्मः संघटनाधर्मः गुणः संघटनाधर्माः प्रसादादयः समवायात्संघटनाधर्माः ॥ तत्रौजः ओजस्तत्वं दीप्तिकारित्वं दोषति ॥ ए

रायस्मरतिरायस्तस्यहेतवः ॥ तुल्यौव्यतिरेकेऽलंकाराश्रयमकोपमारयः ॥ अश्लीलो ॥ युवतेरिवरूपमंगकाव्यं
स्वरतेश्चधृगणंतरस्थतीव ॥ विहितप्रणयानिरंतराभिः सरलंकारविकल्पकल्पनाभिः ॥ १ ॥ यदिभवति वचनमुत्तमगुणे
भ्योवपुरिवयोवनयभंगनायाः ॥ अपिजनरचितानिदुर्भगत्वं नियतमलंकरणानिसंश्रयंते ॥ पूर्वेनित्याः ॥ पूर्वेगुणा
नित्याः ॥ तैर्विनाकाव्यशोभानुपपत्तेः ॥ एवंगुणालंकाराणांभेदरूपतयाविनाशदर्शनात्तानिरूपणार्थमाह ॥ ओजः प्र
सादश्लेषसमतासमाधिमाधुर्यसौकुमार्योदारतार्थव्यक्तिकांतयो बंधगुणाः ॥ बंधः पदरचनात्मनस्तस्या
गुणाबंधगुणाः ॥ ओजः प्रभृतयः ॥ तानेवकेचिन्मेघाविरुद्रादीनाहुः ॥ गाढबंधत्वमोजः बंधस्यगाढत्वं पुनरोजः
यथानिपुणतिलमंकुरं जनाजरीतेरित्यादौ ॥ दृढबंधत्वमित्यन्ये ॥ बैबंधस्यदृढशिथिलत्वप्रतीतेः
तच्चयुक्तोजोविपर्ययात्मनोदोषस्य तत्कथंगुणत्वमाह ॥ गुणः संघटनाधर्मः संघटनाधर्मः गुणः संघटनाधर्माः प्रसादादयः समवायात्संघटनाधर्माः ॥ तत्रौजः ओजस्तत्वं दीप्तिकारित्वं दोषति ॥ ए

११ रजनिरध्योरोजः प्रसादयोः कथंसंघटमइत्याह। सत्वनुभवसिधः। सत्वसंघटोनुभवसिधस्तद्दारत्वादिदोषवत्। अभ्यहोक्तः। कस्यप्रेक्षणीयेषुः संघटनः सुखदुःखयोः। यथानुभवतः। तत्तिथत्वेनोजः प्रसादयोः। साम्येकवैचित्र्ये। साम्यमुक्तधर्मयोः साद्गुक्तेरजतिगमनभक्षनक्रियाः कर्तृनसहोपमा। कचिदोजः प्रसादस्योक्तेः। ऊरूकमेरामनत्रसयन्नरीन्नरीचयेनचमलं यजेसर्वोगीपंनभामणिभूमयः। मस्णत्वश्लेषः। यस्मिन्सतिबहुन्यपिपदान्यकठद्वासंतेयथा। अस्त्युत्तस्यांदिशिदेवतात्मा हिमालयोनामनगाधिराजः। नपुनः। सत्रंब्राह्मणसरः रत्नेश्चमरीबलुगीतयः। तदित्कठिनमाकाशमिति। एवंतु श्लेषेपि। द्वीसत्त्वसुरक्तेन। भमरीमंजुगीतयः। तदिदंकठिनमाकाशमिति। मार्गभेदः समता। मार्गस्यभेदः समतायेनमार्गेणोपक्रमस्तस्यत्यागइत्यर्थः। श्लेषेत्रवंधवेति। अत्युत्तरस्यामितिपूर्वोक्तमुदाहरणं। विपर्यस्तुयथा। प्रसीदचंडिपमंन्युंसंजस्माजनस्तवावपुषः कृतांजलिः। किमर्थंत्वं पिनपीवरस्तनद्वयंत्वयातुपालितंत्यक्तमास्यते। आरोहावरोहक्रमसमाधिः। आरोहावरोहयोः क्रमआरोहावक्रमः समाधिः परिहारः। आरोहस्यावरोहसति

आरोहपूर्वोवरोहोयथा। निरानंदःकोदेशः मधुनिषिक्तोस्तीतिरसे। अवरोहपूर्वस्त्वारोहोयथा। नराःशीलभ्रष्टाय सनश्वमज्जंतितरवः आरोहस्यचक्रमोवरोहस्यचक्रमआरोहावरोहक्रमः। क्रमेणरोहावरोहणंनेतिकश्चित्। यथा। निवेशःस्वःसिधोत्तुहिनगिरिवीथिविजयते। नएथगारोहावरोहयोरोजः प्रसादरूपत्वात्। नएथक्रमसमाधिस्तुएव आरोहावरोहयोरोजःप्रसादरूपत्वात्। ओजोरूपआरोहः प्रसादरूपस्त्वावरोहइति। नसंघटकत्वात्। यदुक्तमोजः प्रसादरूपत्वात्तमारोहावरोहयोस्तत्रसंघटकत्वात्। संघटकोरसओजः प्रसादोनदीवेणीफेनसंगमसुहृदतः। अनेकावयाच्च। नन्वायमेकालंकारः। यदोजस्यारोहः प्रसादेवावरोहइति ओजः प्रसादयोस्तौद्रावरसावारोहावरोहाख्यौति। एवंचेन्मन्यसे। अभ्युपगमोनविप्रतिपत्तिः। विशेषापेक्षत्वात्तयोः सन्त्वविशेषायुक्तांतरमेवारोहावरोहनिमित्तंसमाधिरारभ्यते। आरोहावरोहक्रमःसमाधिरितिगौण्यावृत्त्याव्याख्येयंक्रमनिधानार्थत्वात्। योएथक्करणइतिपाठधर्मत्वंचसंभवति। नपाठधर्मोसर्वत्रादरेणियेनचस्यामःएथक्पदत्वंसाधुर्मे। बंधस्यएथक्पदत्वंयत्तत्साधुर्मेएथक्पदानियस्मसएथक्परत्वस्यभावःएथक्पदत्वं। समारैर्ध्यः विनिवृत्तिपरंचेतत्पूर्वोक्तमुदाहरणं प

THE ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY

विपर्ययस्तुयथा॥ चलितशबरसेनारत्नगोश्रृंगचंद्रधनिचकितवराहव्याकुलाविंध्यपादाः॥ अजरठत्वंसौकुमार्यं बंधस्याजरठत्वमपारुष्यं यतःसौकुमार्यंदर्शयन्नुदाहरणं॥ विपर्ययस्तुयथा॥ निरानंदनिर्हेतुंप्रियजनसदृक्त्वव्यवसितः सुधासेकक्लेदीदृढफलमपिक्लिष्टंममहरि॥ विकटत्वंतुदारता॥ बंधस्यविकटत्वंयदसादुदारता॥ यास्मिन्सतिरूपं तिपदानीतिजनस्यवर्णनाभवति॥ तद्विकटत्वं॥ दीप्यायमानत्वमित्यर्थः॥ यथा॥ स्वरचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीनां इक्षणनिरीक्षणितमासीन्नाचिरंकंचुकंच॥ नपुनश्चरणकमलयुक्तैर्नूपुरैर्वासकीनां दृक्षिरीक्षणतमासिमंजुकंचिन्नचंचलत्रा॥ अर्थव्यक्तिहेतुत्वमर्थव्यक्तिः॥ यत्तदितिपदार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वंसगुणोर्थव्यक्तिरितिपूर्वोक्तमुदाहरणं प्रत्युदाहरणंभूयः॥ कलंचंत्वौज्वल्यकांतिः॥ बंधस्योज्वलत्वंनामासौकांतिरितियदभावेपुराणच्छायेवदृश्यते यथा॥ कुरंगीनेत्रा॥ दीप्तत्वंकिंतथानीपरिसरः विपर्ययस्तुभूयासुरतश्रमश्चरमोकाश्चनभवंतिपरेन्यासस्यगाढत्वंदृढौजः॥ कथंभूताः॥ अनेनश्लिष्टिताः प्रायः शब्दाः श्रोत्ररसायनं॥ ६॥ समथत्वमोजसाभिव्यज्यसारंचप्रचक्षते॥ अनेनविनासत्वंचदृतेरिवापध्वनिः॥ २॥ यत्रैकपदवृत्त्याधःपदानांभूयसामपि॥ अनाकुलीढसंधीनांसश्लेषःपरमोगुणः॥ ३॥ अतिपारंअतिश्लेषंमेकमार्गपरिग्रहः॥ उदंधोदुर्विभावश्चसममतेतिमतोगुणः॥ ४॥

आरोहंत्यावरोहंतिक्रमेणयतयोहियत्॥ समाधिनामसगुणस्तेनदृतासरत्वदी॥ ५॥ बंधेपदैकदेशत्वंचमाधुर्यमुदितबुधैः॥ अनेनहिपरन्यासः क्रमधारामधुश्रुतः॥ ६॥ यथाहिकेचित्तेरेमानेतुरंचिरंचंडितेः॥ तथैवधारणप्राप्तैःसमस्तगुणयुंजिता॥ ७॥ बंधस्याजरठत्वंचसौकुमार्यमुदाहृतं॥ एतेनंजिताभावोत्कृष्टत्वान्नभुवंतिक्षमाः॥ ८॥ विकटत्वंहिबंधस्यकथंतेतिमुदाहृतं॥ वैनिर्ध्यंनप्रपद्यंतेयेषाभ्यासाःपदक्रमाः॥ ९॥ पश्चार्धमगतिर्भंगिः पुरस्ताधिवृत्तुनः॥ यत्रार्थव्यक्तिहेतुत्वात्सोर्थव्यक्तिःस्मृतोगुणः॥ १०॥ ओजश्चयंकांतिरिमांकुर्यंगुणंगुणविशारदाः॥ पुराणचित्रवत्तस्मायंतेनबध्यंकबंधवंचः॥ ११॥ नासंतःसंहृद्यत्वात्॥ नखल्वेतेगुणाः असंतःसंहृद्यत्वात्तद्विदां॥ संहृद्यत्वेपिनांगानांतास्युरीमाह॥ १२॥ नप्रीतानिःकंपत्वात्॥ नगुणाश्चांतानएतद्विषयायाःप्रयत्ननिःकंपत्वात्॥ नपाटधर्मासर्वत्रादृष्टेः॥ नैतेगुणाः पाटधर्माःसर्वत्रादृष्टेः॥ यद्विपाटधर्मास्युर्विशेषानपक्षाःसंतःसर्वत्रदृश्येरन्नचसर्वत्रदृश्यंतेविशेषापेक्षयाविशेषाणांगुणत्वाभ्युपगमएवेति॥ इतिश्रीवामनाचार्यकाव्यालंकारसूत्रवृत्तौगुणविवेचनेनामतीयेधिकरणेप्रथमोध्यायः॥ गुणालंकारविवेकःशब्दगुणविवेकश्च॥ संप्रत्यर्थगुणविवेकमर्थं माह॥ तएवार्थगुणाः तेएवंओजःप्रभृतयोर्थगुणाः॥ शब्दा

थेऽपि नांशाभ्यामाच्यमाच्यद्वारेणभेदं दर्शयति ॥ अर्थस्यौद्दिरोजः ॥ अर्थस्याभिधेयस्यौद्दिः प्रौढिरोजः ॥ परार्थे काव्यरचनं काव्यार्थेच पदाभिधं ॥ प्रौढिर्व्यासस्समासोचसाभिप्रायत्वमस्यच ॥ परार्थे काव्यरचनं यथा ॥ अथनय नसमुत्थंज्योतिरुदेति वोदयात् ॥ अस्मच्चंद्रपदव्याच्येर्थे नयनसमुत्थंज्योतिरिति वाक्यंप्रयुक्तं ॥ परमस्मद्दृश्यत्वं वाक्यमभिप्रेतं ॥ अनयारीत्याऽन्यदपिदृश्यं ॥ तद्यथा ॥ पुरःपाटलायंतरनुकपिलिम्नाऽतपदं ततः पाकोसेकादरुणगुणसंस्तितिवपुः ॥ रागेः रोगारंभस्थपुटनिजविकृतभविषमंवनेनीतामोदंबदरमरसत्वं फलयति ॥ नचैवमतिप्रसंगः ॥ काव्यारोपाकरत्वस्यगुणस्यसामान्यस्यलक्षणस्यावश्यलक्षितत्वात् ॥ वाक्यार्थेपदाभिधानंयथा ॥ दिव्येयं नभयतिकिंतुमानुषीतियत्कथ्येनिमिषतीमाहेति ॥ अस्मच्छब्दवाक्यार्थस्य व्याससमासौ ॥ व्यासोयथा ॥ अयंमानाकारोभवति सुखदुःखव्यतिकरः सुखंवादुःखंवा भवतिनभवत्येवचततः ॥ पुनस्तस्माद्दुःखं भवतिसुखदुःखं किमपितदुन स्माद्दुःखंभवतिनचदुःखंनचसुखं ॥ समासोयथा ॥ तेहिमालयमानंत्य पुनः प्रेक्ष्यचन्द्रमुखीस्थिरं ॥ सिद्धैर्यं चास्मैनिर्देश्यार्थे तद्दिसृष्टाः रयंसद्यः ॥ साभिप्रायत्वंयथा ॥ सोयंसंप्रतिचंद्रगुप्तनयनश्चंद्रप्रकाशोयुगा जातोभू

पतिराश्रयः कृतधियांदृष्टाकृतार्थश्रमः ॥ आश्रयः कृतधियामितस्यवस्तुबंधकसाचित्योपपत्त्वात्साभिप्रायत्वं ॥ एतेनरतिर्विकृतिबंधेकेशपाशेषुकेशरचनायाश्चेत्यस्यचशुकेस्याश्चेत्यस्यसाभिप्रायत्वं व्याख्यातं ॥ अर्थवैभवप्रसादः ॥ अर्थस्यवैभवंप्रयोजकमात्रंपरिग्रहः प्रसादइति ॥ यथा ॥ सनयोऽकन्यकात्पत्रीतियोजनमाहिनी ॥ विपर्ययेतु ॥ उपस्तांहस्तोमेविभातिमणिकांचीपरिगतः ॥ कांचीपरिगमनेनेवानवस्थानहेतुत्वाद्विशेषणमप्रयोजकत्वं ॥ घटनाश्लेषः ॥ क्रमकोटिस्थानुत्क्षणत्वोपपत्तियोगोघटनाश्लेषः ॥ दृष्टेकासनसंगतेप्रियतमेपश्चादुपेत्यादरा देकस्थानयनेनिमीलनिहितश्रीरंधकः ॥ इदंहिकृतकंधरंसपुलकप्रमोदंमुखं मानसामातरंहसत्कपोलपुलकांधतेपरिचुंबति ॥ अत्रकारिरचितेषुबंधेषुस्यभत्यारंभपंचरुति ॥ अवैषम्यसमता ॥ अनैषम्यंक्रमाभेदः समता ॥ क्वचिद्विक्रमोभिद्यते ॥ यथाच्युतरसमनसः कुंदाः उच्चैर्दलेषुलसंतुमालतयमरतैःसपे

तिमे वियुक्त इति छेदः अथवा सविनुः शीतोल्लासं नुनंति मरीचयो नच जठरता मा बंधने क्रमोहयदृशी ॥ ऋतुसंधिप्रतिपादनपरेऽस्मिन् तीयेपादे क्रमभेदोमलयमरुतो मसाधारणत्वात् ॥ एवंतु द्वितीयः पादः कर्तव्यः ॥ मनसिजागरं बंधनीमे किरंतिनकोकिलाइति ॥ सुगमत्वंचा अवेषन्य मिति ॥ यथा ॥ केयमनंग उंठनवतीनाति पुरस्फुटशरीरगाव्या ॥ मध्येतपोधनानां किसत्वयमिव पांडुपयोधरां ॥ मयुदाहरणंभाय: कर्तव्यः ॥ अथ दृष्टिःसमाधिः ॥ अर्थस्य दृष्टिर्मर्थदृष्टिः समाधिः ॥ समाकारणा चोत्समाधिः ॥ अत्र हितं हिचित्तमर्थ ॥ पश्यात्रीपुंक्त प्राह ॥ अर्थोहि विधेयो निरन्यछायायोनिर्भा ॥ अयोनिरन्यभा कारणोयथान मात्रकार पाइत्यर्थः ॥ अन्यस्य काध्यस्यछायान्यछायातद्योनिर्भा ॥ तद्यथा ॥ आश्रयेहि नमसीधुमा जनाद्यादृश्यदृशानेर्दृश्यते ॥ चंद्रमदृशेन मंदुगंकितः स्वंत्र मास्यति हिरो हिणीभ्रमात् ॥ ॥ माभैरंगरागंकमसीधुनि नास्तिराहुः खेरो हिणीवसति कानन किंविभीषिक ॥ आयोविरथ मानता नवसंगमे पुंसां मनः प्रज्वलतीति किमभि धेयं ॥ इत्यत्रोक्त स्यार्थयोनिः ॥ द्वितीयस्मच्चतछायायोनिरिति ॥ अर्थोध्यक्तः सहसश्च ॥ यथा स्यार्थस्यदृशेनं समाधिरितिसद्वेधाव्यक्तः सहसश्चव्यक्तः स्फुटउदाहृतः एवमेवमेतु व्याख्या तुमाह ॥ सहसेभाव्यो वासनीयश्चसह

सोढेथाभवति ॥ भाव्योवासनीयश्च द्वीघ्रानिरूपणाग्राम्यो भाव्यः ॥ एकाग्रताप्रकर्षगम्योवासनीयइतिभाव्योव्याख्यातः ॥ अन्यो न्यसंमिलितमासंलक्षितिकांतिसोल्लासमाविरलसंघटितार्थतारं ॥ शिलाग्रहणमितिकलंकलकिंचितेन न्यावर्तमामविनयंमि थुनंचकाशि ॥ वासनीयोयथा ॥ अनहिहस्तचलितज्वलनविवर्तिताभिर्मुखमुन्नतंलक्ष्यते ॥ अनलोकितोहमनयारक्षिणकरकलितहारतरं ॥ उक्तिवैचित्र्यंमाधुर्ये ॥ उक्तेर्वैचित्र्ययत्नमाधुर्ये ॥ यथा ॥ रसवदर्थतंकः संदेहोमधुरन्यपिनान्यथा मधुरमधिकंचतस्यापिप्रसन्नरसंफलं ॥ सकरापिपुनर्मध्यस्थःसनरसांतरविज्ञनोवरतुयदिरा न्यस्वादुस्यात्क्रियारहस्यात् ॥ अपारुष्यंसोकुमार्ये ॥ पारुष्यादन्यरपारुष्यसोकुमार्ये ॥ यथा मतंयराः रोषेण इत्याकुः ॥ एकाकिनंरेवतांद्वितीयंगच्छतिसाधयेति ॥ अग्राम्यत्वमुदारता ॥ ग्राम्यत्वप्रसंगेऽग्राम्यत्वमुदारता ॥ त्वमेवसौंदर्यसवस्वचिंतायाः परिचितःकठोरानासीमानं परमिहयुगामेन भजथः ॥ अपिद्विहृदिस्थालरिति सुभगेसंनहतिमदः रोषंचेत्स्याज्जितमिहतदानीगणितया ॥ विपर्ययस्तु ॥ स्वपितियावरयंनिकेतजनः स्वपिमितायदहंकिमेपतिते ॥ इतिनिगद्यनरेण मरवल्लंममकरस्वकरेणरुरोधसा ॥ वस्तुस्वभावस्फुटत्वमर्थव्यक्तिः ॥

वस्तुनोभावानांस्वभावस्फुटत्वंवस्तुरसायथेत्यादि:॥यथा॥ दृष्ट्वैवपुरांरयशःकलङ्कविधुद्रावांराजीभिरंकुलमलकलङ्कलोहितीभिः॥गोरोचनाहरितबभ्रुबर्हिष्पाशामामोरतेकुसुमसंसिपात्वंअस्य॥यथाच॥प्रथमसमरसैःपर्यस्तायैःकिलंष्टथुकैसरैःविरलविरलैरंतःपत्रैर्मनाक्चिह्नितंततः॥तरुणयतनायालंकेव्यंधाधिबहिर्दृढैर्मुकुलनिधौयथाज्ञानांबभ्रमकदर्थता॥ रीतिरसालंकारोक्तिः॥रीतारसाःशृंगारादयोयस्यसरीतरसस्यभावोरीतरसत्वंकोक्तिः॥यथा॥प्रेयानेसायमपाकृतसशपथंपादानतःकांतयाद्विरान्येनपदानिधामभवनाद्यावन्नयायुन्मनाः॥तावत्प्रत्युतपाणिसंपुटतलस्त्रीभिर्निरुद्धोधावित्वेवंकृतप्रणामकमहोप्रेमण्णिचित्रागतिः॥एवंरसेषुसहार्येषु॥अन्यस्थोक्ताः॥गुणास्फुटत्वसाकल्यंकाव्यपाकंप्रचक्षते॥तस्यपरिणामेयासचायंपनीयते॥सुष्ठु॥उत्संस्कारमात्रंयत्किंचिदुत्कृष्टंवस्तुगुणंप्रभवेत्॥यावच्चेतांकपाकंतत्गुणइत्युच्यतेजनास्तत्॥गुणानांदोषाताद्यंकोयस्यार्थस्यरसपार्थक्यं॥3॥हिमानिदृश्योदिनविचारश्रमनन्दनः॥इतिश्रीकाव्यप्रकाशालंकारसंकेतेदोषविवेचनोद्वितीयोध्यायः॥अथगुणविवेकंरसमाश्रित्यनेदंतृतीयमधिकरणं॥गुणानिदर्शयतिकाव्यशोभायास्याश्रीति

स्वरूपयहतवोऽलंकाराः॥तन्निरूपणार्थमालंकारिकमधिकरणमारभ्यते॥तत्रशब्दालंकारेष्वेवायमनुप्रासोक्रमेणदर्शयितुमाह॥परमेकमनेकार्थमक्षरंवारक्षसंख्याननियमेयमकं॥पदमनेकार्थमभिन्नार्थमेकमनेकंचतद्दक्षरमक्षसंख्याननियमेसतियमकं॥स्ववृत्यास्वजातीयेनवाकाकाक्ष्येकदेशाभ्यामनेकपादव्याप्तिः॥स्थाननियमइति॥यानित्वेकपदभागदृशीनियमकानिहृद्यंतेतत्रश्लोकांतरसंस्थानयमकापेक्षयेनस्थाननियमइति॥स्थानकथनार्थमाह॥पादःकस्यपादःस्थानेकस्याद्यादिमध्यांतभागाःस्थानानिपादःएकस्यचपादस्याद्यादिमध्यांतभागाःअनेकस्यचपादस्यतत्तत्स्थानानिपादयमकंयथा॥असज्जनोयस्यकृतिकामधक्गहितैःतस्यनस्याद्विषतरोःकृतिकामधक्गहितैः॥एकपादस्याद्यादिमध्यांतयमकानियथा॥हंतरुतरातीनांधीरधीरचेतातव॥कामंकामंदकीनीतिरस्यारस्यादिदानिशं॥वस्कपरास्कपरास्कमिनोस्तीक्ष्णविकलंविकलंकशाप्रभं॥प्रियतमंयतमंतुमुनीश्वरंरसिकतारसिकतास्विनतस्कनाकना॥कृष्टहरीत्वसरचकितंचकितंभयतीक्षितमस्मिमिलस्मिमितं॥अपिहासाढ्यलयकरणवक

नैषधे

सुलये नृपुकामधुरामधुरां ॥ पादयोरादिमध्यांतयमकानि यथा ॥ भ्रमरकुलपुष्पाणि भ्रमरवेषिवन्मधुरं ॥ काकुरुकुरुमेमीतिः काकुरत्वा निरोधियत् ॥ अन्यशब्दसंचारस्तु दुःस्थरक्यंतरात्मनि ॥ बाष्पो वाहीकुनारीणां नेत्रवाहीकुपोत्रयोः ॥ सपदिकृतपदत्वदीक्षितेन स्मितसत्त्वेन वास्यरत्नवत्त्वदीक्षितेन ॥ भवतैवितवजनः स्वचित्तहोभवतिमेषाकृतएवचित्तहोः ॥ एकांतरपादांतयमकंयथा ॥ उद्देजयतीमतानियस्यराज्ञः कुरुरासनं ॥ सिंहासनविधुकुस्यादिमंतस्यकुरुरासनं ॥ एवमेकांतरपादादियमकान्युह्यानि ॥ समस्तपादांतयमकंचभवति ॥ यथा ॥ नेतोऽभ्रगतिवधगस्यांधिनोध्यतेनधीशाक्षीपेशाठास्यां ॥ मनः किमुतास्यसिचंचलाऽस्यांस्त्रीस्मराशयधिपुष्करास्यां ॥ एवंसमस्तपादादिमध्ययमकानिव्याख्यातानि ॥ अन्येचसंकरजातिभेदाः स्वधियोजेद्याः ॥ अथ स्यकृत्वैकाक्षरमनेकाक्षरंच ॥ एकाक्षरंयथा ॥ नानाविधेनकांताभ्रनराधिनमनोभुवा ॥ धिविकेनाविनासेनततश्चहृदयेनणा ॥ एवंछेकानांतरयोगोपिदृश्यः ॥ अजातीयनैरंतर्येदृश्यमकंभवति ॥

संज्ञायंहरिबोधेदृश्यते ॥ यथाविविधधवनागगर्थेधनादिवितनगनानाम्नाभज्ञनाना ॥ रुरुशरालकनानावन
पुष्पनानामहिहितनानानस्वस्वनाना ॥ अन्यथावर्णयमकमाहयापरयमकमाख्यातं ॥ भंगाद्भंगः ॥ उ
त्तरंखलुयमकंभंगाद्भवति ॥ पूर्वखण्डपरावर्तेकृतेऽर्थभिन्नेभंगमात्रेणैवतेखलुपूर्वखण्डसंयोगयमकभंगानांप्र
काराभवंति ॥ तान्क्रमेणव्याचष्टे ॥ वर्णविच्छेदचतुर्थंखण्डं ॥ वर्णानांविच्छेदोवर्णविच्छेदस्तस्मात्तुर्यंखण्डं
पूर्वखण्डं ॥ यथाकलिकामधुगाहितंकलिकामधुराहवेविधेरकामराहवेधुरावहतस्यचलनं
लिमरहवद्योविधेरतं ॥ संगिनिहतोस्वरूपापत्तिः परिवर्तकः ॥ अन्यवर्णसंसर्गः संगः तद्विनियतोत्तरस्य
स्यात्स्वरूपतिरस्कृतस्यापत्तिः प्राप्तिः परिवर्तकः यथाकलिकामधुगाहितमिरयत्राहितमितिगकारस्य
व्यंजन्यस्यसंगाद्हितमितिअन्यस्यस्वरूपमापन्नं ॥ तत्रव्यंजनगकारस्यसंगोविनियतेस्वरूपमापद्यते अ
हितमितिअन्यवर्णसंसर्गेणापिभरूपत्वस्यपदस्यतादृश्यविधिरितितात्पर्यार्थः ॥ एतेनैतरावपिव्या

भाषिक सूत्र

तौ॥ पिंडाक्षरभेदेस्वरूपभेदो पश्रुतौ॥ पिंडाक्षरभेदेसतिपरस्यस्वरूपभेदो पश्रुतेः॥ यथा॥ योऽचलकुलमयति
चलंदूरसमुन्मुक्तशुक्तिमीनांकांतः॥ सामुं बिभर्तिचसलिलंदूरंसमुन्मुक्तशुक्तिमीनांकांतः॥ अभवशुक्ति
परे कीर्तिपिंडाक्षरंतस्यभेदेशुक्तिपरंलुप्यते॥ ककारतिकारयोरन्यस्मात्॥ दूरान्मुन्मुक्तशुक्ते अ
चलकुलेतिमीनांकांतः॥ अथोकाश्चात्रं॥ अरंडुचर्णेवि-भासचलभंष्टंरत्नावलीमतो॥ अनेनस्यशुभं
गेन यमकानांविचित्रता॥ यदत्यसंगतंरत्यनेपथ्यमिथनर्तकः॥ हास्यस्वरूपसारोहेसज्ञेयःपथि
र्तकः॥ पिंडाक्षरस्यभेदेनपूर्वापरपदाश्रयात्॥ वर्णयोःपदयोर्वापिसभंगश्चूर्णसंज्ञकः॥ अमात्रं
चूर्णभंगानियथास्वजनेऽखिलान्यपि॥ अलंकानीवनाथस्यैयमकानिचकोविदाः॥ विभक्तिपरि
णामेवायत्रभेदःकचिद्भवेत्॥ नतद्विदंतियमकंप्रायोयमककोविदाः॥ आद्यंतंवायसायत्र
परंयमकमर्मिकां॥ नद्यूयतेपुनस्तस्यचक्रानुप्रासकल्पना॥ विभक्तीनांविभक्तेवसंख्यायाः

श्रीगणेशायनमः श्रीसरस्वत्यैनमः श्रीगुरुभ्योनमः श्रीमद्भट्टाभ्यर्च
रत्नेभ्यनमः सज्जयतीसिंधुरवदनोदेवयत्राप्येकंस्मरणं॥ गास्मरणी
यंतमसांसंघातंविद्वांसं॥

कारकस्यच॥ आवृत्तिःसुप्तिङंतानांमिथश्चयत्रकाङ्क्षितं॥ दोषःस्वस्तोदुपासः॥ परमेकार्थमनेकार्थंच॥
ज्ञानानियत्रनंतद्विधमक्षरंनक्षेषः॥ स्वस्तोयेनप्रयुक्तेनतुल्यस्तोनमासः॥ ननुचदोषोदुष्टत्वंसइतीतानंद
नस्यैकसामान्यलक्षणंआवृत्तिदोषोदुष्टइत्येवहिव्याख्यास्यते॥ सत्यंसिध्यत्येवावृत्तिदोषे॥ किंत्वव्या
प्तिप्रसंगः॥ विशेषार्थंचस्वस्तोपग्रहणं॥ कात्स्न्यैनवेतिः कात्स्न्यैकदेशाभ्यांव्याप्तयमितिः॥ अनु
त्वणोवर्णानुप्रासःश्रेयान्॥ वर्णानामनुप्रासःसरवत्वेनुत्वणोपीतिःश्रेयान्॥ यथा॥ कंचिन्न
स्पृणामास्वंकंचिरतीवतारास्यंदत्सन्नसुधंमुकुःस्वरलरंगलीलांकितं॥ हृदेहितंनबल्लकीरणित
निर्मलेर्गुफितंमनोदयतीनमेकिमपिसाधुसंगीतकं॥ अत्वणस्तुश्रेयान्नयथा॥ वद्धीवधोधंजटोद्ध
नमटतिरटकोटिटंकेदंडेदंडःइति॥ पादानुप्रासःपाद्यतेयत्र॥ येपादयमकस्यभेदास्तेपादानु
प्रासस्येत्यर्थः॥ तेषामुदाहरणानिच॥ यथा॥ कविराजमनुद्दाम्यकुलःकाव्यकिशोरः॥ कविराजंच

निश्चायकृतः काव्यक्रियारः ॥ आरवंउयातिमुकुरा माल कीक्ष्मानि बाठानि बाल कपिलोचनपिंगलानि ॥ यस्यायंतेन दीनां सितकुसुमधराः रोक्रुरीकारा कारा रवः ॥ कारणाभाभीति तासांनभुविगताः श्रीनदी हंसहंसाः ॥ हंसा भांभो रुहकुः स्फुरदमलरुचिर्मे हिचंद्रचंद्रचंद्रा क्रः रारदरजयकुदुपनतो विद्विषां कालकालः ॥ कुवलयदलश्यामामेघाविहायदिवंगता कुवलयदलश्यामोनिद्रांविमुंचतिकेशवः ॥ कुवलयदल श्यामाश्यामालताद्यविजृंभतेकुवलयदलश्यामंचेदोनभः प्रविगाहते ॥ एवमन्येपिभेदाऽध्याः ॥ इ तिकाव्यालंकारसंग्रहवृत्तौ अलंकारिकनामद्वितीयोध्यायः ॥ इत्यलंकार संग्रहवृत्तिः ॥ अथालंकाराणांप्रस्तावः ॥ तत्रतल्लक्षणोपमेतिसेवविचार्यते ॥ उपमानेनोपमेयस्यगुणान्केशतःसा म्यमुपमा ॥ उपमीयतेसादृश्यमानीयतेयेनोत्कृष्टगुणेनान्यन्तदुपमानं ॥ यदुपमीयतेसादृश्यमानीय ते ॥ स्वसंगुणंतदुपमेयं ॥ उपमानोपमेयस्यगुणान्केशतः साम्यमुपमेति ॥ ननूक्तोपमानमितिनोपमेयमितिन सबोधयद्वाक्येतौतयोरेकतरोपादानेनेवान्यतरसिद्धेरिति ॥ यथा ॥ उपमितंव्याघ्रादिभिः सामा

Government College Library, Kota

ग्रहण

न्याप्रयोगइत्यत्रोपमितग्रहणमेवकृतं ॥ नोपमानमितिमे ॥ तद्वदोभयग्रहणंकर्तव्यं ॥ सत्यं ॥ तत्कृतंनोक्तप्रसिद्धप रिग्रहार्थंयदेनोपमेयमनुपमानंचलोकेप्रसिद्धं ॥ तदेवंग- ह्यतेनेतरत् ॥ नहियथाकुरंगकमलंनिदेतितथाकुमुदमि वेमधिगमति ॥ अथवानोक्तिमात्रंकृत्रिमतायाश्चउपमायाग्रहणंमाविज्ञायीतिएवमर्थमुभयग्रहणं ॥ गुणबाकुत्यंम त्यंकृत्रिमता ॥ गुणा ॥ नांबाकुत्यंगुणबाकुत्यंतस्मादुपमा ॥ नोपमेयस्यसोम्यंकृत्रिमोपमा ॥ कविभिः कृत्रिमत्वात्कृ त्रिमता ॥ एवंतुलोकिकी ॥ ननुकृत्रिमतायांदोषप्रसिद्धाभावात्कथमुपमानोपमेयनियमः ॥ गुणबाकुत्योत्कर्षापक र्षकृतत्वात्तंत्रयथा ॥ उरुकुणारमपरिमृशोपमर्दभग्नोन्नतिस्तवनिवेशनिभंहिमांशोः ॥ बिंबंकठोरनिसकांडकरालमो रैविधिनाः पर्यंथसमग्रकरैर्यदेनंकथं ॥ सद्योमुंडितमग्रहणंचिछत्रस्यर्धिनारंगकं ॥ आमिवनवकुरालस्त्रीस्थविकर्णशा रीजमिति ॥ इदानीमुक्तार्थानांजरठरतविश्लेषचेतनस्त्रीनामाबंधः स्फुरतिस्म कचंचटुनिभः ॥ ततः स्त्री णांहतसमसंधरकांतिंतरलयितुंसमर्थानियोतिस्फुटमभनुरागंकिमलक्ष्यं ॥ तदेवंविधंस्फुटपदार्थाभ्यर्थं दृतिभेदात् ॥ तस्याउपमायाद्वैविध्यंभवतिपदार्थाभ्यर्थदृतिभेदात् ॥ एकापदार्थयतिन्यायार्थाभ्यर्थदृतिरिति

परार्थस्तिर्यथा ॥ हरतितनुषुचभुत्वं विविक्तासुयात्सं कनकरुणसधर्मोत्थोरोमभेदः ॥ व्यवधानमर्थट
तिर्यथा ॥ पाण्डोर्यमंसार्पितलंबहारः कृतागरा गोहरिचंदनेन ॥ आभातिवाहतपरस्परस्थानुसनिर्झोराहारदुर्धा
हिराजः ॥ साधर्म्यादुपमानाच्च ॥ साउपमासाधर्म्यादुपमानाच्चभवति ॥ उपमाद्योतकोपमानोपमेयश्चेत्सामान्ययोगादुपमा
हिरादानंसामान्येसाकल्येधर्म्ये ॥ यथाकमलमिवमुखंमनोरमेनरिति ॥ नोपमेयेनेति ॥ उपमादिनोपमेयेकस्मिन्
धुक्ता ॥ उपमानादनोपमेयथा ॥ शशीविराजतीति ॥ द्योतकशब्देनोपमेयथा ॥ दूर्वाश्यामेयमिति ॥ उभयतोपमेयथा ॥ श
शीसितरवीतिउपमानोपमेयोपकल्पनाप्रपंचस्त्वदृष्टव्यः ॥ स्तुतिनिंदातत्वाख्यानेषु ॥ स्तुतौनिंदायांतत्वाख्या
नेचास्यप्रयोगः ॥ स्तुतिनिदर्योर्यथा ॥ स्त्रिग्धंधवलंस्फटकस्यमहोकलंहंहाहठंनिषविषमिवाप
उर्यांतदेव ॥ तत्वाख्यानेयथा ॥ तोयोहिणीनिजानीहिज्योतिषामत्रमएजते ॥ परतन्नितारकाव्यास्तुरा
कृतकारस्मरउलः ॥ हीनत्वाधिक्यतुल्यनिंद्य ॥ न भेदासादृश्यासक्तावस्तुधर्माः तस्याउपमायाहीना
धिकतुल्यैः ॥ हीनत्वमधिकत्वंतुल्यैर्वचनभेदोसादृश्यमसंभवीति ॥ तत्रकमेणधर्मस्याहीनत्वेतुमाह ॥ जातिसमा

णधर्मस्यनतोपमानस्यहीनत्वं ॥ जातेःप्रमाणेनधर्मेणचोपमानस्यन्यूनताधातधीनत्वमितिजातिन्यूनंतंहीनत्वंयथा ॥ चंद्रोहि
मयुष्मामिःसाहसंपरमकृतं ॥ प्रमाणन्यूनत्वंतंहीनत्वंयथा ॥ यहिस्मुलिंगरवभानुरयंविभाति ॥ उपमेयादुपमानस्यन्यूनत्व
यत्तधर्मेणन्यूनत्वंच ॥ तदूनंहीनत्वंयथा ॥ समुनिलोकितोनयनकांतिजनपटंबहन् ॥ यदाबभौतजीवतभागाश्लिष्टइवांशु
मान् ॥ अत्रमोजातिधर्मेतुहिप्रत्युपमानमितिहीनत्वं ॥ नन्वकृताजीवनटमाश्रयोपमेयत्वंयुक्तं ॥ मोंजात्यर्थस्य
प्रसंगात् ॥ नन्वेतज्जातेरुपहासोनेयतइतिप्रतिपद्यते ॥ तन्नोक्तिचारात् ॥ अभिव्यक्तिचारेणह्यर्थंतिप्रतिपत्तिःकेनवार्यते ॥
तदाह ॥ धर्मयोरेकनिर्देशेनसंविसाहचर्यात् ॥ धर्मयोरेकस्यापिधर्मस्यनिर्देशेअन्यस्यधर्मस्यसंविन्नप्रतिपत्तिर्भव
ति ॥ कुतःसाहचर्यात् ॥ सहचरितत्वेनचन्द्रसिंधयोरनेकस्यानिर्देशेसतिभेति ॥ तद्यथा ॥ निर्दृष्टेपिबहिर्यानेन
चिरमंतर्दरुद्रमनो — तंतंतुततिछिन्नमधुरंस्फुटिगाःपयोविंदवः ॥ केऽपिनवैर्नवैर्कैनिपतमकरणिकाभाजनेन
जालाः शिशोरंकाकादनभननिर्गतहरिणीचित्रंयथाहायिनः ॥ अत्रमधुरस्फुटतांदृष्टत्वेपिगत्वेसहरितेन

पिंगाक्षेनपिंगत्वेप्रतिपत्तेरसत्वप्रतिपत्तिर्भवति॥एतेनकनकफलकचतुरस्रंश्रोणिबिंबंव्याख्यातं॥कनकफलकस्य
गौरत्वचतुरस्रत्वयोःसाहचर्याच्चतुरस्रश्रुत्यागौरत्वप्रतिपत्तिर्भवति॥ननुचयधिर्धर्मत्वमुपमानस्यहोपलक्षणत्वंकथंय
प्रयोगः॥सूर्यांशुसंमीलितलोचनेषुहीनेषुपद्मानिलनिमेषु॥साध्यत्वंगम्यत्वंविनाभूतहीनाःकेकाविनेषुःहि
रिवनांसुखेषु॥अत्रबहुत्वमुपमेयधर्मापामुपमानाभिन्नाश्रयानामेवसुखात्मनामुपमेयत्वात्॥तादृशोध्वेकेकाविनाभाव
कास्यसंभवात्॥अतोनधर्मत्वमुपमानस्येति॥एतेनाधिकत्वंव्याख्यातं॥अतिप्रमाणधर्माधि
कामधिकत्वमिति॥नाधिकंयथा॥विशंतिरुष्ट्राण्यश्वीश्वतस्रोहोत्रुवःप्रधिकंयथा॥स्वरश्मिचंचलंचक्रं
रथइत्योपमाजात॥सबाडवाग्निःसावर्तःस्रोतसामिवनायकःसबाडवाग्निरित्यस्योपमेयाभावाधर्मधर्मिधिक्य
मिति॥अनयोरपिपूर्वोपमेयव्याख्यस्यदोषस्यांतर्भावान्नपृथगुपादानं॥अतएवास्माकंषट्दोषा
इति॥उपमानोपमेययोर्लिंगव्यत्ययासोलिंगभेदःउपमानस्योपमेयस्यचलिंगस्यव्यत्ययासोविपर्ययोलिंगभेदः॥यथा

२९

सैन्यानिनद्यइवजग्मुरनर्गलानि॥इहपुंनपुंसकयोःप्रायेणपुन्नपुंसकयोरुपमानोपमेययोर्लिंगभेदः॥प्रायेणबाहुल्ये
नेष्टःयथाचंद्रमिवमुखंपश्यतीति॥इंदुमिवमुखंभासतेवंप्रायंनेच्छंतिवैयाकरणाः॥सालंकिंस्यायथा॥छायेव
स्याःपुरुषइवस्त्रीति॥समालोकिंस्यामुपमायांसमासाभिहितायामुपमाप्रपंचेन॥लोकिंस्यामुपमायांसमा
साभिहितायांउपमाप्रपंचेचेष्टेलिंगभेदप्रायेणभिहितायांयथा॥भुजलतानीलोत्पलसदृशी॥उपमाप्रपंचेय
था॥शुद्धानदुग्धाभिमिदंवपुरास्मंवासिनोयदिनान्यस्यदूरीकृताःस्वगुणैरद्यानाकृतानानृताभिःएवमन्यदपिय
थाप्रयोगमालंकृष्टव्यं॥तेननचनभेदोव्याख्यातःतेननलिंगभेदेननचनभेदेनवचनभेदोव्याख्यातः॥यथापश्यमि
नोचनेयस्याःपुष्पंपुष्पलिंगेयथा॥अप्रतीतगुणसादृश्यमसादृश्यं॥अप्रतीतेरेवगुणैर्यत्सादृश्यंतदप्रतीतगुण
सादृश्यमसादृश्यं॥यथा॥यथाग्निकाव्यशरीरंनीलंतताथेरश्मिं॥काव्यस्यशरीरायायत्सादृश्यंतदप्रतीतगुणे
रिति॥ननुचार्थोरश्मिगुणत्वेकाव्यस्यशरीरतुल्यत्वंभविष्यति॥नैवंकाव्यस्यशरीरतुल्यत्वेसिद्धेरश्मि

२१ तुल्यत्वं सिध्यति ॥ न चार्थान्तरभूतानां चक्षुरादीनां साद्दश्यहेतुः प्रतीतो गुणोऽस्ति ॥ तदयमितरेतराश्रयदोषो दुरुत्तरः ॥ असाद्दश्यहतावुपमातन्निष्ठौ च कथं यदि ॥ असाद्दश्येन हतावसाद्दश्यहतावुपमानिष्ठौ च कथं यदि ॥ उपमानाधिक्यान्नोपहास्ये के ॥ उपमानानामधिक्यात्तस्यासाद्दश्यस्यापहास्ये के मन्यन्ते ॥ कर्पूरहारहरहाससितेषुशरादयः ॥ कर्पूरादिभिरुपमानैर्यत्तासः साद्दश्यं सुखमापादितं भवति ॥ तेषां च न गुणातिरेकात् ॥ नपुष्टार्थत्वात् ॥ उपमानाधिक्यात्तदपोहइति यदुक्तं तत्र ॥ अपुष्टार्थत्वात् एकस्मिन्नुपमानेऽयुक्तः उपमानान्तरप्रयोगो नहि किंचिदर्थविशेषं पुष्णाति ॥ तेनबलसिंधुः सिंधुरिव दृढभक्तिरिति प्रयुक्तं नतु सिंधुशब्दस्य द्विः प्रयोगस्तत्रान्तरीयकत्वं ॥ न ॥ अर्थविशेषात् ॥ बलं सिंधुरिव चेष्टया क्षुब्धसिंधुः सिंधुरिव क्षुभित इति क्षोभसाम्यात् ॥ तस्मादर्थभेदात्पौनरुक्त्यं ॥ न्यूनं ॥ अर्थपुष्टिकरत्वात् ॥ सिंधुसिंधुरिव भक्तिदृढेति भेदेषु न्यूनतापि स्यात् ॥ उक्तं हि ॥ धर्मयोरेकनिर्देशे यस्संविज्ञानसाध्यतः ॥ अनुपपत्तिरसंभवः ॥ अनुपपत्तिरनुपपन्नत्वमुपमानस्यासंभवो यथा ॥ चन्द्रकान्तिमुखस्यातः स्मितच्छायाविकासिनः ॥ उन्निद्रस्यारविंदस्य तवेदं मुखमित्यत्र चन्द्रिकाया मुन्निद्रत्वमरविंदस्येत्यनुपपत्तिः ॥ नन्वर्थविरोधोयमस्तु किमुपदोषकृत् ॥ अनया नोपमायामतिशयस्येष्टत्वात्कथं २१

नहि दोषः ॥ न विरक्तोऽतिशयः ॥ विरक्तस्यातिशयस्य संग्रहो नकर्तव्य इत्यस्यसूत्रस्यतात्पर्यार्थः ॥ तानेतान्दशोपमादोषान्न ज्ञात्वा कविः परिहरेदिति ॥ इतिश्रीकाव्यालंकारसूत्रवृत्तौचतुर्थेऽधिकरणेद्वितीयोऽध्यायः ॥ सप्रत्युपमाप्रपंचोविवेचितो यैते ॥ कः पुनर्साधर्म्यात् ॥ प्रतिवस्तूपमाप्रपंचः ॥ प्रतिवस्तूपमाप्रतिवस्तुप्रतिवस्तूपमारूपकोपमाया प्रपंच इति ॥ वाक्यार्थोपमायाः प्रतिवस्तु नोभेदं दर्शयितुमाह ॥ उपमेयस्योक्तौसमानवस्तुन्यासः प्रतिवस्तु ॥ समानवस्तुनो वाक्यार्थस्य न्यासः उपमेयस्यार्थस्योक्तौसत्यामिति अनेन हेतुवाक्यार्थौ को वाक्यार्थउपमायाइतिभेदः ॥ तं दर्शयति ॥ दंडीभार्यागमिता परिहारपरेऽर्थभंजयेवा ॥ नयत्नपरिभोगायेदंतनूपाऽधिरंतरं ॥ कोवाक्यार्थः ॥ प्रतिवस्तुनः समासोक्तेर्भेदं दर्शयितुमाह ॥ अनुक्तौसमासोक्तिः ॥ उपमेयस्यानुक्तौसमानवस्तुन्यासः समासोक्तिः ॥ संक्षेपवचनात्समासोक्तिरित्याख्या ॥ यथा ॥ श्लाघ्याधृत्वा धृगक्षानेकतरस्मरसीतिः ॥ धिङ्मेरोरुत्यक्षयाभानुपभाधिक्रियेश्रियः ॥ समासोक्तेरप्रस्तुतप्रशंसायाभेदं दर्शयितुमाह ॥ किंचिदुक्तावप्रस्तुतप्रशंसा ॥ उपमेयस्यकिंचिदुक्तावनुक्तौ को समानवस्तुन्यासोऽप्रस्तुतप्रशंसा ॥ यथा ॥ गायंत्यसिंधुरपरे नहि काचनाऽत्र यत्रोत्पलानिनदिनासह संवसंते ॥

उन्मज्जतिहिरङ्कंभतरीवयत्रयत्रापरेकदलकांडमृणालदंडाः॥ अप्रस्तुतस्यार्थस्यप्रासनमप्रस्तुतप्रशंसा॥ अप
कृतिरपितेतोभिन्नेतिदर्शयितुमाह॥ समेनवस्तुना अन्यापदेशोऽपकृतिः॥ समेनतत्त्येन वस्तुनाभिधेयार्थ
नाऽन्यस्याभिधेयार्थस्यापदेशोनिरूप्यतेयत्रत्वाधीरोहपेणासापकृतिर्यथा॥ नकेतकीनवदलांतरितस्तनाग्रः प्र
वासिनोऽहंतहसन्यदिधिः॥ तद्दिष्ट्यायंनचकारिचंचद्वापुरस्मरज्योतिरिदंप्रयातेतो॥ वाक्यार्थयोरसाधर्म्यो
त्प्रेक्ष्यमिलितरूपकं॥ रूपकंतुकीदृशमित्याह॥ उपमानेनोपमेयस्यगुणसाम्यात्तत्वारोपरूपकं॥ उपमानेनोप
मेयस्यगुणसाम्यात्तत्वस्याभेदस्यारोपणमारोपोरूपकं॥ उपमानोपमेययोरभेदारोपिग्रहणंतेनोक्तिमात्रेण
नाद्यश्चोपमायाः प्रकृतित्वमत्रयथाविज्ञायतइति॥ यथाह्ययंगेहलक्ष्मीरियमम्लानवर्त्तिर्नयनयोरसावस्याःस्पर्शोनपुष
बहलश्चंदनरसः॥ अयंकंठेबाहुःशिरमसृणोमौक्तिकसरःकिमस्यानप्रेयोयदिपरमसह्यस्तुविरहः॥ मुखचंद्रा
दीनांरूपमासमासान्नचंद्रादीनांरूपकंचेष्यते॥ रूपकाश्लेषस्यभेदंदर्शयितुमाह॥ सधर्मेषुतंप्रयोगश्लेषः॥ उप
मानेनोपमेयस्यधर्मेषुगुणक्रियादिशब्दरूपेषुसतत्वारोपस्तत्रप्रयोगंतंश्लेषोवाणेसतिश्लेषः॥ यथा॥ आरूढा 22

मत्तमंलाग्रस्तचयःसनाथवक्षःस्थलाःसोष्माणोघनिनोविपक्षहृदयैर्भ्रोमाथिनेहकर्कशाउद्भटाश्चयस्य
शत्रूनिःशमायमानानना॥ योधामारवधस्तनाश्चनदधुःसोभंसवोव्याजिनः॥ यथाचगोणेस्यार्थस्यालं
कारत्वंतथालक्षणिकस्यापीतिदर्शयितुमाह॥ सादृश्यालक्षणावक्रोक्तिः॥ वक्रनिमित्तबंधनालक्षणायां॥ तत्र
सादृश्यंतयालक्षणावक्रोक्तिरसाविति॥ यथा उन्मीलत्कमलंसरस्तरुणयःकेरवंचनिमीलमुकुलंतटं॥
अत्रेत्यर्थमात्रेनिमीलनेनिमीलनेसादृश्याद्विकाससंकोचलक्षयतः॥ इहचनिरंतरनवमुकुलेपुलक
कितांहरतिमाधवेदृश्यं॥ सरयातेचकेसराणांपरिणतमधुगंधनिश्वासितं॥ अत्रनिश्वासितंश्लेषपरिमलनि
मीलक्षयंति॥ संखानेनस्फुटंरतसुभगःस्वाचिषांचुंबितेंद्वा॥ आलस्यमालिंगतिगात्रमस्याः॥ परिम्लानच्छायाम
नवरतिदृष्टिःकमलिनीं॥ प्रथूरुषुस्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः॥ उरुहूंतरणकदलीकांडसब्रह्मचा
रि॥ इत्येवमादिषुलक्षणाश्लेषोनिरूप्यतइतिलक्षणायांउद्भटार्थप्रतिपत्तिनिक्षमत्वंरहस्यमाचक्षतो॥ अस्यादृश्यंव ति

धनातुलक्षणानुनयोक्तिः॥ यथा॥ जरठमलकंदच्छेदगौरैर्मयूखैः॥ अनुच्छेदः समीप्याइत्यंलक्षयति तत्सर्वेव त्वापपत्तेः॥ रूपकव्यक्तिभ्यामुत्प्रेक्षायाभेदं दर्शयितुमाह॥ अतद्रूपस्यान्यथाध्यवसानमतिशयार्थमुत्प्रेक्षा अतद्रूपस्यातत्स्वभावस्यान्यथातत्स्वभावतयाऽध्यवसानेमध्यवसायः॥ नपुनरध्यारोपोलक्षणा वा॥ अतिशयार्थमितिव्यक्तिज्ञानविरुद्धयर्थेसाहृद्याद्वियमुत्प्रेक्षतइति॥ एतांचवस्तुहेतुतयाति॥ यथा सवः पायादिंदुर्नवविसलताकोटिकुटिलःस्मरारेर्यामूर्ध्निज्वलनकपिशाभातिनिहितः॥ स्वच्छंमुक्ताकिंन्वाप्रतिदिवससिक्तेनपयसाकपालेनोन्मुक्तःस्फटिकधवलेनांकुरइव॥ उत्प्रेक्षेतिवातिशयोक्तिरितिकेचिन्निरसार्थमाह॥ संभाव्यधर्मदुत्कर्षेकस्मातिशयोक्तिः॥ संभाव्यस्यधर्मस्यतदुत्कर्षस्यकस्मातिशयोक्तिः॥ यथा उभौयदि व्योम्निपृथकप्रवाहावाकाशगंगापयसःपतेतां॥ तदोपमेयेतमालनीलंस्यादुत्कमुक्ताफलमस्यहारः॥ यथावामलक्ष्यजरसविलिसतनवनीलवहारकतानिभाषिताःसितलरंतपत्रकृतपक्षकृत्तोरचि

रामाःशंभुकाः॥ शशांकतिलितंतथाग्निधवलयतिधरामविभाष्यव्यंगलाभियथाग्रसतिप्रजातिस्मरमेवानिरस्ताभियोभिसारिकाः॥ यथाभातिज्ञानसमूहोप्रेक्षातथासंशयज्ञानस्वरूपः॥ संदेहोपीतिदर्शयितुमाह॥ उपमानोपमेयधर्मैक्यं॥ संदेहः॥ उपमानोपमेययोरतिशयार्थयोरभिन्नधर्मिकयोर्यःक्रियतेसंशयः संदेहः॥ यथाइदंकर्णोलतांचुरिदंनेतिविलासिनीमुखंनोतिहृद्यंकिंतुहृद्यंतेनसमा॥ संदेहस्यविरोधोपिप्राधान्यसूचनायाहं॥ विरोधाभासत्वंविरोधः अर्थस्यविरुद्धस्याभासत्वंविरोधाभासत्वं॥ यथा स्वाबालावयमप्रगल्भमनसःसाक्षान्नयंकातराःसापीनोन्नतिमत्पयोधरयुगंधत्तेसखावयं॥ साकांताजघनस्तुलत्वेनपुरणागंतुंनशक्तावयंहोपेरन्यजनाश्रयेरपरनोजातास्मइत्यद्भुतं॥ यथा॥ पीतंपानमिदंत्वयाद्यरचितेमन्मंमनोमंथनं॥ पीतंचुंबनमेवनिर्वितरतक्रीडायमानेनीत्वत्तुंगस्तनभारमंथरगतिर्गात्रेषुमेवेपथुः॥ त्वन्मध्येतनुतामियातिरयोमारस्यचिरोगतिः॥ विरोधादिभावनायामेवदर्शयितुमाह॥ क्रियायाप्रतिषेधेप्रसिद्धतत्फलव्यक्तिविभावना॥ क्रियायाःप्रतिषेधेतत्सारूप्यक्रियायाःतस्यप्रसिद्धस्यफलस्यव्यक्तिविभावना॥ यथाअप्यसज्जनस्याहमेनमधमंनमेनमेवंतं॥ अक्षालितविरुद्धेउद्देश्येपुनर्निर्देशः॥ विरोधप्रसंगेनान्वयंदर्शयितुमाह॥ एकस्यापमेयस्य

उपमानत्वेवान्वयः॥ एकस्येवार्थस्योपमेयत्वमुपमानत्वंचानन्वयः॥ यथा गगनंगगनाकारंसागरःसागरोपमा॥ रामरावणयोर्युद्धंरामरावणयोरिव॥ अनन्वयसाहश्यमेतेनप्रतिपाद्यते॥ ऋमेणोपमेयोपमा॥ एकस्येवार्थस्योपमेयत्वमुपमानत्वंच ऋमेणोपमेयोपमा॥ यथा॥ खमिवजलंजलमिवखं हंसइवशशीशशीवहंसोयं॥ कुसुमाकारारत्नाराःसारकारकारणिकुसुमानि॥ इयमेवपरिवृत्तिरित्येकेतन्निरासार्थमाह॥ समविसदृशाभ्यांपरिवर्तनंपरिवृत्तिः॥ समेनविसदृशेनचार्थस्यपरिवर्तनंपरिवृत्तिः॥ आरायऋर्णकिंसलयमियंमत्सेचरणमरणमर्पयति॥ उभयोःसदृशाविनिमयान्योन्यमविचितमन्ये॥ विहायसाहारमहार्यनिश्चयाविलोलदृष्टिःप्रविलुप्तचेतना॥ बबंधबालारुणबन्धुकोमलंपयोधरौसंधविशीर्णसंहति॥ उपमेयोपमायाः ऋमेभिन्नायेतिदर्शयितुमाह॥ उपमेयोपमानानांऋमसंबंधःऋमः॥ उपमेयोपमानानांबोद्धृशिष्यानुद्दिश्यानांऋमेणसंबंधःऋमः॥ यथा॥ तस्याःप्रथमदर्शनेनाभिरालापसमितदृष्टिपिः॥ औत्सुक्यंनयनैर्यथेष्टकृदेकंसुमेरीश्वरस्तज्जः॥ संबंधेप्रसंगेनेहरीपकंप्रदर्शयितुमाह॥ उपमानोपमेयनाम्नेछेकाक्रियारीपके॥ उपमानानाम्नेषुउपमेयनाम्नेषुचैकाक्रियाउपगतःसंबंधयतानारीपके॥ तन्त्रिविधमादिमध्यांतभाग्यतिभेदात्॥ तन्त्रिविधंभवति॥ आदिसंधातेउपमानेषुउपमेयेभेदात्॥ यथा॥ भ्रष्यंतेत्रमदमनानिबालकुष्पेकर्णिन्योमधुमदमांसलेविलासे॥ ब्रह्माणःश्रुतिगदितैःक्रियाकलापैराजानोविरलितवैरिभिःप्रतापैः॥ बाष्पःपथिकजनांतानांजलंजलमुचांमुदुः॥ विगलद्धनुषारवद्यान्द्योगोमहीभुजां॥ गुरुशुश्रूषयाबुधिःमधुगोष्ठ्यामनोभवः॥ उदयेनशशांकस्यपयोराशिर्विवर्धते॥ दीपवन्निदर्शनमपिसक्षिप्तमित्याह॥ क्रियायैवस्वतरथान्वयख्यापनंनिदर्शनं॥ क्रियायैवसुधास्वस्यात्मनस्तदर्थस्यचान्वयस्यख्यापनंसंवलितहेतुदृष्टांतविभागनिदर्शनं॥ अयुच्चपरन्यासःपतनायेतदर्थन्यासेनांशसत्॥ आपांडुपतितपत्रंतरोर्धिरंबंधनग्रंथेः॥ पतनीतिक्रियातस्याःस्वंपतनंतदर्थंयुच्चपदाध्यासःपतनायेतितस्यख्यापनमर्थन्यासेनांशसहितं॥ इदंचनाथांतरन्यासः॥ सह्यन्यथाभूतसमाहृ॥ उक्तिसिध्येद्वस्तुनोर्थांतरस्यैवन्यसनमर्थांतरन्यासः॥ उक्तिसिध्याउक्तस्यार्थस्यासिध्यर्थंवस्तुनोभाक्यार्थांतरस्यैवन्यसनमर्थांतरंन्यासः॥ वस्तुग्रहणार्थस्यहेतोर्न्यसनंनार्थांतरन्यासः॥ इहनातिदूरगोचरमसिसरंऋमलसोगंध्यादिति॥ अर्थांतरस्यैवेतिवचनंयत्रहेतुर्नास्तिगूढत्वात्ऋथं

DR BHAU DAJI

२५ विनप्रतीयतेतद्यथास्यात्॥ यद्यत्सुकृतं तत्सर्वं नियमितेवंप्रायेभूमाभूदिति॥ अनोदाहरणं॥ प्रियेण संगत्थ विपक्षसन्निधौवृषोहितंवहसीपीवरस्तने॥ त्वजनकाचिद्विजहो जन्मावितोवसंहिश्रोणिगुणानवस्तुनि॥ अथोक्तस्यहेतुरूपत्वात्॥ हेतोश्चानन्वयव्यतिरेकात्मकत्वात्॥ ततः पृथक्व्यतिरेकइतिकुतः॥ तन्निराह॥ उपमेयस्यगुणातिरेकित्वंव्यतिरेकः॥ उपमेयस्यगुणातिरेकित्वंगुणाधिक्यंपरार्थाउपमानात्सव्यतिरेकः॥ यथासत्यंहरिणरमावाहयाःप्रसभसुभगंमुखं॥ समानंशशिनः किंतु सकलंकविलंचितः॥ कुचिद्गुण्यमानगुणाव्यतिरेकः॥ यथा॥ कुवलयनयनंत्रत्यारख्यातंनवंमधुनिर्मितंहसितमस्तंभग्नंस्वादोःपदंरससंपदः॥ विषमुक्तंहितंचिंतामात्मनस्यपिकामिनीकृतरमधुरेगीतांतंत्वेवरत्नवर्णयार्थविलोकितैः॥ व्यतिरेकाद्विशेषोक्तेर्भेदंदर्शयितुमाह॥ एकगुणहानिकल्पनायासाम्यस्यार्थविशेषोक्तिः॥ एकस्यगुणस्यहानेः कल्पनायासेयंगुणैः॥ साम्यंयत्रतत्रस्यादर्थविशेषोक्तिः॥ रूपकंचेदंन्यायेनेति॥ यथा॥ भवंतियत्रौषधयोरजन्यामनल्पूरः सुरतप्रतीपाः॥ द्यूतंहिनामपुरुषस्यासिंहासनंराज्यं इयंमकमालालक्ष्मीः॥ हस्तीद्विजंगमंदुर्गमितिः॥ अत्रापिजंगमशब्दस्यखाधरत्वनिरूपितप्रतिपादकत्वादेकगुणहानिकल्पनेनैव॥ एतन्नवेश्याहिनामस्मृतिमात्रेवनिष्कृतिः॥ व्यसनंहिनामसोच्छ्वासंमरणंहिजोभूमिवृहस्पतिरित्येवमादिष्वेकगुणहानिकल्पनाव्याख्याता॥ व्यतिरेकविशेषोक्तिभ्यांव्याजस्तुतिंभिन्नांदर्शयितुमाह॥ संभाव्यविशिष्टकर्मकरणान्निंदास्तोभार्थंव्याजस्तुतिः॥ अत्यंतगुणाधिक्योविशिष्टस्तस्यचकर्मविशिष्टकर्मतस्यसंभाव्यस्यकर्तुरभ्यस्याकरणान्निंदाविशिष्टसाम्यापादनेनस्तोभार्थंव्याजस्तुतिः॥ बबंधसिंधुर्गिरिचक्रघातैर्विभेदसंघैकशरेणतालान्॥ एवंबंधकर्मतानरीमस्यास्तवंतन्नभुधेवगर्वः॥ व्याजस्तुतेर्व्याजोक्तिंभिन्नांदर्शयितुमाह॥ व्याजस्यसत्यस्यसारूप्यंव्याजोक्तिः॥ व्याजस्यछद्मनःसत्येनसारूप्यंव्याजोक्तिर्मायोक्तिर्माकुः॥ यथा॥ रत्नच्छायशुंगोरणनाताबिंधेनभामिनि॥ काशपुष्पलवंनेदंसाश्रुयातंमुखंतव॥ व्याजस्तुतेः पृथक्तत्प्रयोगितयाह॥ विशिष्टेन

साम्यार्थमेकक्रियायोगस्तुल्ययोगिता ॥ विशिष्टेनान्यस्यसाम्यार्थमेककालायांक्रियायांयोगःसतुल्य योगिता ॥ यथाजलनिधिरसनामिमांधरित्रीं हरतिसुरंगविभुर्भवद्विजश्च ॥ उपमानाक्षेपश्चाक्षेपः ॥ उपमानस्याक्षे पः ॥ प्रतिषेधउपमानक्षेपः ॥ तुल्यकार्थार्थस्यैरर्थस्यविवक्षायां ॥ यथा ॥ नस्याश्चेन्मुखमस्ति सोम्यसुभगं किंपार्वणेनेंदुनासोदर्यस्यपरंदृशोश्चयदिचेत्किंनामनीलोत्पलैः ॥ किंवाकोमलकांतिभिः किसलयैः सत्येवतस्याधरेहीधातुः पुनरक्तवस्तुरचनारंभश्चपूर्वग्रहः ॥ उपमानस्याक्षेपस्य प्रतिपत्तिरिष्यतेसूत्रार्थः यथा ॥ ऐंदवंजगुः पांडु पयोधरेणरुरुदुर्धनाश्चेंदीवरदामभिश्चताभं ॥ त्रसाद्ययंतीस्फलंकमिंदुतापंरवेरधिकंततोन ॥ अत्रशशिदेवेंदु नायकधर्मिणरवेः प्रतिनायकस्येत्युपमानानिनिगद्यतइति ॥ तुल्ययोगितायाःसहोक्तेरभेदः ॥ व स्तुद्वयक्रियायोरेककालयोरेकपदाभिधानंसहोक्तिः वस्तुद्वयक्रियायोस्तुल्यकालयोरेकेनपदेना भिधानंसहार्थशब्दसामर्थ्यात्सहोक्तिः ॥ यथा अस्तंभास्वानुदयतिविहायव्यवस्यत्यसौलोकः सङ्कोचंनलिनिभजतेसंहियानावलोनि ॥

२६

अत्रार्थयोर्-यूनस्त्वविशिष्टत्वेनतत्प्रतिपत्तेस्तुल्ययोगितेति ॥ समाहितमेकमवशिष्यतेतल्लक्षणार्थमाह ॥ यत्सादृश्यंतत्सं पत्तिः समाहितं ॥ यस्यवस्तुनःसादृश्यंगृह्यतेतत्स्यवस्तुनःसमाहितं ॥ यथा ॥ तन्वीमेघजलार्द्रपल्लवतयाधौताधरेवो श्रुभिःश्रून्येवाभरणैःस्वकालविरहाद्विभ्रांतपुष्पोद्गमे ॥ चिंतामौनमिवस्थिताभधुलिहांश्रव्दैर्विनालक्ष्यतेचंडीमांध्यपरंपतितंजातानुतापेवसा ॥ अत्रपूर्वत्रवल्लतायासर्वस्याःसादृश्यंदृष्टंतःसैवचोर्वशीसंपन्नेतिएतेनचा लंकाराःसृष्टिमिश्राश्चत्रयोदर्शयाः ॥ विशिष्टनामलंकाराणांमिश्रत्वेसंसृष्टिराह ॥ अलंकारःस्यादलंकारयो गित्वंसंसृष्टिः ॥ अलंकारस्यालंकारयोगित्वंयत्तदसौसंसृष्टिः ॥ संसर्गःसंबंधइति ॥ तद्द्वादशप्रकारोपमारूपकोत्प्रे क्षणयोः ॥ तस्याःसंसृष्टेर्द्वौउपमारूपकंचउत्प्रेक्षावयवश्चेति ॥ उपमाजन्यंरूपकंरूपमितिव्यधिकरणनिराश्रयंचयस्यस्तंतमनिगदतिकेवलकेत्यादिना ॥ अथमदनभवानरसकुसुमसूतिर्जयतिहरशरोरुभङ्गिकंदः ॥ एवंरजनिपुरंध्रीलोधतिलकइत्येनमारभ्यतद्वदाद्रष्टव्याइति ॥ उत्प्रेक्षाहेतुरुत्प्रेक्षानामनेः ॥ उत्प्रेक्षान

२७

यथः अवयवशब्दोत्यारंभकंसंचयति। अंगुलीधिरत्नकेशसंचयंसंविष्टयतिमिरंमरीचिभिः॥ कुवलयी-
कृतसरोजलोचनंमुखंतीवरुचांसुरवंशाशी॥ अत्रैभिरेवेषणैःस्वीयैः परकीयैश्चपुष्कलैः॥ बहुवेचित्रगर्भे
यमुपमेयप्रपंचिता॥ अलंकारैकदेशायेमताःसोभाग्यभागिनः॥ तेष्वलंकारदेशीयायोजनीयाः कथी
श्वरैः॥ २॥ इतिश्रीकाव्यालंकारसूत्रवृत्तौअलंकारिकेचतुर्थेधिकरणेतृतीयोध्यायः॥ समाप्तंचेदं आ
लंकारिकंचतुर्थमधिकरणं॥ संप्रयुक्तकाव्यसमयशब्दस्यधिकरणेचिंतुप्रायोगिकाख्यमधिकरणमार
भ्यते॥ तत्रकाव्यसमयस्तावदुच्यतइत्याह॥ नेकंपदंहिः प्रयोज्यंप्रायेण॥ एकंपदंनहिः प्रयोज्यंप्राये
ण बाहुल्येन॥ यथा॥ पयोरपयोइति किंचिदित्यादिपदंहिरपिप्रयोक्तव्यमितिहेतोर्यति॥ यथासंतः संतःखलाः
नि यंसहितेकपदयथोर्घोतनजये॥ नियंसंहितापादैकपदयोरेकस्मिन्निवपदेनाह नियंसंहितेत्याम्नायः॥
यथा॥ संहितेकपादनियानियाधातूपसर्गयोरिति॥ अर्घोतनवर्जे॥ अर्घोतं नियर्जयित्वा॥ नपरंतलघोर्ग
रुत्वंचसर्वत्र॥ पदांतलघोर्गुरुत्वंप्रयोक्तव्यंनसर्वत्र॥ सर्वस्मिन्नवृत्तइतियथा॥ नोचेवबर्हिरुदयंशुक्रा
सुधीजांजलिः पतत्तिकीटसुरवामलीढः॥ यासांबलिर्भवतिमद्गृहेरहीनांहंसेश्वसारसगणैश्चविलु
प्तः एवंप्रायेषुवृत्तेषुइति॥ पुनः वरुस्त्रीनीरजसिप्रसर्पतिसमस्तमासीद्विनिमीलितजगीसेनमारि
षुचकारोर्घोतवर्जमित्यनुकार्यार्थः॥ नगद्येसमासप्रायंरसमन्यत्रोदितादिभ्यः संधादात्॥ गद्येसमासप्रा
यं रसंनविधेयंशोभाभंगात्॥ अन्यत्रोदितादिभ्योविषमवृत्तेभ्यस्त्वसौदाद्येनेति॥ नपादादौरेफत्वा
दयः॥ पादादौरेफादयः शब्दाप्रयोज्याः॥ एवमादिशब्दः प्रकारार्थः॥ एषामादौप्रयोगेनश्रेष्यमि
ति॥ तेगद्येतेनपुनर्वृत्तेसंभवंतः नार्थेकिंचिदसमासप्रायंयथाकथं॥ यत्रस्यार्थेकिंचिदसमा
सप्रायंयथाकथंचनप्रयोज्यं॥ यथाजयंतिताडंकेशंभोर्भुजंगकिटयः॥ करालःकृष्णस्यचभुजाश्चक्रांभुक्त
पिशाचिषः॥ नकर्मधारयोबहुव्रीहिप्रतिपत्तिकरः॥ बहुश्रीहिप्रतिपत्तिं करोतियः कर्मधारयः सनप्र

२६॥ योक्तव्यः॥ यथा अध्यासितश्चासौ तरुश्चेत्यध्यासिततरुरिति॥ तेनविपर्ययोव्याख्यातः॥ चक्रवीहिरपिकर्मधारय
प्रतिपत्तिकरोनत्रयोक्तव्यः॥ यथावीराः परस्यायस्येतिस्ववीरपुरुषइति कृतोरथोयस्येतिकृतरथइति॥ संभाव्य
निषेधनिवर्तनिषेधनेहोप्रतिषेधो॥ संभाव्यस्यनिषेधस्यनिवर्तनेहोनिषेधोत्रयोक्तव्यो॥ यथासंसरन्पृथिवीते
नतसस्विनानराजितोविजयीनिरस्तेश्वरः॥ सरलद्रुतापसबाणपरंपराकवलितश्रुतजःक्षितिमाश्रितः॥ विशेष
णमात्रत्रयोगोविशेष्यप्रतिपत्तौविशेष्यस्यप्रतिपत्तौजातायामविशेषणमात्रस्येवप्रयोगः॥ यथा॥ निधानगर्भामिव
सागरांबरा अत्रहिपृथिव्याविशेषणमात्रमेवप्रयुक्तमेतेनकुक्षेस्यतस्याथपुरामरातेर्ललाटपट्टारदगदुर्भितः॥
गिरेस्तडिच्चानिचयोयथाश्रयःप्रयोगाव्याख्याताः॥ सर्वनाम्नानुसंधिर्यतिछत्रस्यसर्वनाम्नानुसंधिरनुसंधानंन
यमर्हति॥ छिछत्रस्यस्तीसमासेछत्रस्यगुणोभूतस्य॥ यथा॥ तथापिनीतोपतपत्रचक्रवेर्मुखस्यतस्येष्ट
समानगंधिनइति॥ संबंधसंबंधेषष्ठीकृत्॥ संबंधनसंबंधः संबंधसंबंधत्वं तस्मिन्षष्ठीप्रयोज्याकृत्वाभवति॥ २६॥

यथाकुमारस्यकंदुरिति॥ कमलेनसंबंधानर्हीनीतस्याः॥ कंदुरिति संबंधः॥ तेनकंदुरःकांदार इत्याख्याताइति॥ अति
प्रयुक्तरेफाभावापदे॥ अतीवकृत्रिमैःप्रयुक्तरेफाभावापदंत्रयोज्यं॥ यथा॥ योहिहियभिलताजनहालाभितिहालाप
दं॥ अनतिप्रयुक्तंत्रयोज्यं॥ यथाकंकेलीकानालीनिरंतरविलसत्कुचानतेयंनरति॥ अमकंकेलीपदं॥ लिंगा
ध्याहारो॥ लिंगंचाध्याहारश्चलिंगाद्याहाराविति लिंगं॥ यथानलेमावकुनिश्वसीःकरकरागंदुषमेकंशनैरियारि
गंदुषशब्दः॥ पुंसिभयसाप्रयुक्तोनस्त्रियामान्नातेपित्रीत्वेअध्याहारो॥ यथा॥ मा भवंतमनंतः
पवनोधातुरणोमरकलःपरशुना॥ नत्रमिंकुरविप्रस्तंमालतिनेतुलतयासहवृक्षाअग्रहीअथा
वृक्षीदित्यादिक्रियाहीनाअध्याहारोयंप्रयुक्तइति॥ लक्षणाशब्दालक्षणाशब्दाश्चातिप्रयुक्ताप्रयोज्याः॥ यथाहिदेवकर
थचरणशब्दोभ्रमरचक्रंवोन्मार्थीतलक्षणापरौ॥ अनतिप्रयुक्ताअनत्रयोज्याः यथाहिद्रुमः काकइति॥ नत
वृक्षकृत्यमेकत्र॥ तेषांलक्षणाशब्दानांवाकृत्यमेकास्वन्यस्मेनत्रयोक्तव्यं॥ राक्षसेतरेकस्यामन्यकस्मधा

२९ चक्रवर्त्तिनः कर्तुं नबहुनामिति स्त्रीनांहित्वाविष्टाजातिःप्रायेण॥ स्त्रीनांहित्वाविष्टाहित्वाध्यासिता जातिःप्रायेणबाहुल्येन "यथास्त्रीनद्यो स्तरणीजघन स्येति॥ प्रायेणेतिवचनात्क्वचिन्नभवति यथास्त्रीणां चक्रुरितिअथकथंहित्वाविष्टत्वंज्ञातेस्तद्धिष्ठेयेनज्ञाताज्ञातरूपत्वाज्ज्ञातेः॥ नहीपुंस्तदतद्रूपत्वाज्ज्ञातेः॥ कथंतदतद्रूपत्वंज्ञातेः॥ जिमिनीयाजानंति॥ मयंतुतत्रदृष्यसिद्धोसिधपरंताबुभारिनः॥ नचेवमतिप्रसंगोद्व्योनुसारित्वान्यायस्यइतेनमन्यापि व्यवस्थाभ्रष्टा॥ इतिश्रीजाव्याद्वादारत्नाकरेसप्तमोध्यायेगीर्वाणपंचमेअधिकरणेप्रथमोध्यायः॥ काव्यस्यत्रयः॥ सांप्रतंशब्दशुद्धिरुच्यतइत्याह॥ रहाविएकत्तोत्तेषः॥ रहाविएवएकत्तोत्वेष्याः त्तेषणीयाः॥ रईश्वरराणीचेतिपुमान्स्त्रियेषेकशेषः॥ सचनप्राप्नोति॥ तत्रहितहुरुषणश्चेरवविशेषेरत्यनुनतेतत्तेनैवकारकारणात्॥ स्त्रीपुंसलक्षणएवविशेषोभवतीतिव्यवस्थितं॥ अथनुपुंयोगाख्यायामितिविशेषांतरमप्यस्तीति॥ रेतेनैहोभयोग्रहोइत्यादयःप्रयुक्ताः॥ मिहिंकुविक्षेपेप्रेरणेनांधातूनां धनुगणस्यासमाज्ञेः॥ मिनतिविक्षुवंतमिक्षयतीत्यादयःप्रयोगाः॥ नन्वमिहिंकुविक्षेपेप्रेरणेनांधातूनांकथं २९

गणपाठगणपरिमितानामेवधातूनांसंज्ञाविधानात्॥ आह॥ धातुगणस्यासमाज्ञेःवधेतेधातुगणइति हिशास्त्रेपठ्यतेआचक्षतेतेनैषांगणपाठेनुमतःशिष्टप्रयोगाहिति॥ अलेरात्मनेपदमनित्यंज्ञापकात्॥ वालेरनुरात्मनेपदंतदनित्यंदृश्यते॥ जभ्राजोलंबतेतीत्यादिपुनस्तत्कथमाह॥ ज्ञापकात्॥ किंपुनस्तज्ज्ञापकंतदाह॥ नक्षिजोड्यनुबंधकरणं॥ क्षिपिइकारोयेनाकुरात्मनेपदंसिध्यतात्मनेपदं किमर्थंउकारणंतनोल्लिख्यतेऽनुरात्मनिमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यज्ञापनार्थं॥ एतेनयेभिहिंसेतार्ज्झिप्रभृतयोव्याख्याताः॥ आनेड्यतिभ्रस्जेर्यतीत्यादीनांप्रयोगानांहरदत्तादयनुरात्मनिबंधनस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वंज्ञापकेनदृष्ट्वाभिहि॥ क्षीयतइतिकर्मकर्तरि॥ क्षीयतइतिप्रयोगोदृश्यतेयःकर्मकर्तरिदृष्टव्यः॥ दृश्यतेरात्मनेपदित्वात्॥ खिद्यतइतिखादिर्यतइतिचप्रयोगोदृश्यतेसोपिकर्तर्येवदृष्टव्योनकर्तर्यपीत्यादिकःखेदे॥ मार्गेरात्मनेपदमुक्तम्॥ मृगतीमार्गान्वेषणइतिपठ्यतेआर्धधातुकेतिविकल्पितणिकः नस्मरात्मनेपदंदृश्यते॥ मार्गतांदेहभाव

मिति तद्रूपस्मात् द्रव्यं परस्मैपदित्वा मार्गे:॥ तथाचाहि इत्ययोग:॥ ध्रुवं किमत्र धृत्वा धृत्वाधि
मार्गेति भाससी॥ लोलमानारथश्चानश्रि॥ लोलमानो वेल्लमानस्त्यादयश्चासनश्रि द्रष्टव्या॥ शुनश्च
त्यभाव:॥ परस्मैपदित्वाद्धातोर्नमिति॥ तेभेर्गत्यर्थत्वाग त्यर्थबोधिष्यणो कर्तु:कर्मत्वात्कर्मत्वा
दकर्त्यर्थत्वाच्च भिर्य:प्राप्युपसर्जनोगतिमाह॥ अस्मिंश्च गत्युपसर्जनोप्राप्तिमाहेति॥ अत्र धूवस्मिन्पक्षगत्यर्थत्वा
द्धेर्भिच्य णेय:कर्तानस्यगत्यादिस्सणेणकर्मसंज्ञा॥ यथा॥ दीर्घिकासुकुमुदानिविकासंलभयंति शिशिर:शरदि
भास:द्वितीयपक्षे गत्यर्थत्वाद्धेर्भिच्यणो कर्तुर्नकर्मसंज्ञा॥ यथा॥ सितंसितिम्नासुतरांतनोर्नु र्मिसारि
भि:सोधमिवाथलंभयन्॥ द्विजानलिव्याजनिशंकरांशुभि:शुचिस्मितांधाम मयोचदुच्यते:॥ तेमेश
द्यौ निपातेषुत्वया मपेक्षेतस्मिन्नर्थे॥ तेमेशद्यौ निपातेषुद्रष्टव्यौ॥ यथा॥ श्रुतंतेनचनंतस्य वेदानधीत्
इतिनाधिगत:पुराराभैति॥ तिरस्कृतइति परिभतेनधूपचारात्तिरस्कृतइतिवा द्य:परिभतेद्रष्टव्यते॥

यथा॥ राजातिरस्कृतइति सचनप्राप्नोति॥ तिर:शब्दस्यनिरोतर्धाधिर्यथोगतिसंज्ञा॥ तस्यांचसमां
तिरसोन्यतरस्यामितिसकार:॥ तत्कथंतिरस्कृतइतिपरिभतेआह॥ अतधूपचाराद्धितपरिभतो
द्यंतर्हितनद्रवति॥ मुख्यस्तुप्रयोग:॥ यथालोकण्यप्रसरतिरस्कृतांगलेरवामिति॥ नेकशब्द:सुप्सु
तिरसमासात्॥ आरण्यानिस्तितस्थानंफलनिमित्तंनेकद्रुमेत्यादिषुनेकशब्दोद्रष्टव्यतेसचनसिध्यति॥
नञ्रसमासेनलोपोनञ्रइतिनलोपेतस्मादुत्तरीतिनुडागमेसत्यनेकमितिरूपंस्यात्॥ निर्नबंधोस्य
नञ्शब्दस्यसमासलक्षणंनास्ति॥ तत्कथंनेकशब्दइति आह॥ सुप्सुपेतिसमासात्॥ मधुपिपासुत्र
प्रतीनांसमासोगमिगाम्यादिपाठात्॥ मधुपिपासुमधुव्रतसेवेतंद्रुमकुलमालभ्यइतीनांसथा
मित्यादिषुनेकशब्दोद्रष्टव्यते मधुपिपासुसमासोगमिगाम्यादिषुपिपासुत्रप्रतीनांपाठात्मित्यादिषु

२१ गामिगाम्यादीनामिति द्वितीयासमासलक्षणं दर्शयति॥ त्रिपथगीशब्दः सिध्यः संज्ञायाम्॥ त्रिपथगीयमंशब्दः सिध्यो यदि संज्ञा॥ किं संख्येसंज्ञायामिति संज्ञायामेव समासविधानात्॥ बिंबाधर इति चात्रो मध्यपदलोपिन्यां॥ बिंबोधरः पीयूषमिति मयोगोदहयतेस्मेत्यनुक्रमः॥ अधरबिंबाइति भवितव्यं॥ उपमानव्याघ्रादिभिरिति समासे सति॥ तत्कथं बिंबाधर इति॥ आह॥ यत्रोभयपदलोपिन्यां सत्यां पार्थिवादित्वात्समासे मध्यमपदलोपिनि सतीति बिंबाधरः बिंबाधर इति॥ तेन बिंबोष्ठशब्दोपि व्याख्यातः॥ अत्रापि पूर्वपदे॥ शिष्टप्रयुक्ते पुनः समासविधिस्तेननाति प्रसंगात्॥ आमलतोलादिषु रूढिरिति स्पष्टमुदाहृतं॥ आमलतोलमात्रमसत्रं रूढिरिति स्पष्टमुदाहृतं॥ मयूरव्यंसकादित्वात्॥ तोलमधिकृत्योक्तं आमलंच तथोक्तंच॥ नैधान्यषष्ठादिषु षष्ठीसमासप्रतिषेधः पूरणेनान्यतधिकृतत्वात्॥ तान्युंछषष्ठांकितसेकतानीत्यादिषु नषष्ठीसमास प्रतिषेधः॥ पूरणेन पूरणप्रत्ययांतेनान्यतधिकृतत्वात्॥ षष्ठोभागः षष्ठइति पूरणाद्भागतीयादन्॥ षष्ठाष्टमाभ्यां ञेयन्यधिकाना

न्ते॥ सप्ताप्नः पनपीति मात्रिपुत्रपनपेनापनपीति मात्रा॥ नापिगतिर्न मात्रेत्यादिषु षष्ठीसमासप्रतिषेधोगुणवचनेनप्राप्तोबाधितुमनुक्तः॥ अनर्थोबाहुश्रीहि र्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः॥ अथ न्योनभजनीयो व्यधिकरणबहुव्रीहिः॥ नमाहिउत्तरपदं यस्यसजन्माद्युत्तरपदः॥ यथा॥ रणाद्यर्थमभ्याहितनेकलाभः॥ कं हेरत्रयः प्राणाइति॥ हस्त्याग्राग्रहस्त्राद्योगुणगुणिनोर्भेदाभेदात्॥ हस्त्राद्यं अग्रहस्तः पुष्पाद्यं अग्रपुष्पं इत्यादयः प्रयोगाः कथमाहिताद्युपपद्यते॥ पाठमात्रनियमः स्यात्॥ आह॥ गुणगुणिनोर्भेदाभेदात्॥ भेदेधस्त्राद्याद्रयः अभेदाद्ग्रहणादयः॥ पर्वनिपातात्पश्चाद्भेदेरक्षः॥ काष्ठतक्षंतक्षाकाष्ठमिति यद्दृष्टयाद्यैर्निपातनं कृतमिति॥ तत्रापश्चाद्भेदेरक्षः॥ रक्षणीयः॥ अनित्यवद्वांपक्षंतु तत्सर्वविषयमिति॥ निपातेनाव्यभिहितेकर्मणि नकर्मविभक्तिः॥ परिगणनस्यप्राधिकृतत्वात्॥ अनभिहितेत्यत्रतृतीयाधिकृतसमासेतिपरिगणनंसतंतस्यप्राधिकृतत्वात्॥ निपातेनाव्यभिहितेकर्मणि नकर्मविभक्तिर्भवतीति यथाकंपदक्षोपिसंव

३२ र्थं स्वयं छेत्तुमसांप्रतमिति ॥ पंडितंमन्यइतिमन्यते ॥ ॥ शाक्यमितिरूपलिंगवचनस्यापिकर्माभिधायांसामान्योप
क्रमात् ॥ शाकेःशक्तिसहोश्चेतिकर्मणियतिप्रतेशाक्यमितिरूपभवति ॥ लिंगवचन्यानस्यापिवितिधाठिंगवचनस्या
पिकर्माभिधायांकर्माभिधानेसामान्योपक्रमादिशेषानपेक्षायामिति ॥ यथा ॥ शाक्यमोघधिपतेर्नोर
२ प्याःकर्णप्रचेनाःकृतेतव ॥ अत्रतुभयवस्तुचिकोमलाःछेत्तुमयनरवसंपुटैःकराः ॥ अत्रभाष्यस्तुवचनं
लिंगं ॥ यथा ॥ शाक्यंचभमांसादिभिःकृत्स्नीतिहंतुमिति नचैकांतिकःसामान्योपक्रमः ॥ तदाह शाक्या
भंकुरतीतिवेसिनीकंदयचंद्रपादाःइत्यादिभवति ॥ हानिनराधिक्यमप्यंगानांविकारः ॥ येनांगविकार
इत्यत्रसूत्रेयथांगानांहानिस्तथाधिक्यामिवविकारः ॥ यथा ॥ — एणाकाणस्तथाकुब्जेनभिन्नोवचनइत्यपि
भवति ॥ नक्रमिकीटानामितिवेकयद्वानप्रसंगात् ॥ नसमध्यमपदलोपीसमासोयुक्तः ॥ तस्यासर्वविषयत्वा
त् ॥ आसेत्यसतेः ॥ लावण्यउसाद्यइत्यस्यतइत्यत्र आसेत्यसतेर्धातोरसिगतिरीप्सादानेतिअस्य २

प्रयोगोनास्तेर्भावविधानात् ॥ नस्वरोद्वाउष्टरवरमितिपाठात् स्वरोद्वौवाहनंयेषामित्यत्रस्वरोद्वा
वितिनयुक्तोगश्चभवतिपुउष्टरमितिपाठात् ॥ युधेहितियुधःक्यपि ॥ योभर्तृपिंडस्यकृ
तेनयुध्येहितिप्रयोगः स्वाभ्युक्तोयुधधातुरित्यः ॥ तोरात्मनेपदित्वात्कथंयुध्येदित्याह ॥ युधःस्वार्थेयुध
मात्मनइच्छतियुध्यति ॥ विरलायमानादिभ्यइतिस्त्र्यः ॥ विरलायमानेमलयमातरत्यादिभ्यइतिस्त्र्यो॰टग्ण
दिवृपाठात् ॥ नादिभ्यइति ॥ जातिनादिवृपाठात् ॥ अहेतोर्हंतोर्णिचुरादिपाठात् ॥ पतयित्वादेशास्यमित्यत्र
अहेतोर्णिचइत्यतेसकथमित्याह ॥ चुरादिभ्यश्चरस्फुरभेदधटसंघातेहंतेर्थश्चेतिपाठात् ॥ अनुचरतीतिचरे
ष्टित्वात् ॥ अनुचरीप्रियतमामहोलसत्यत्रनुचातीतिनयुक्तः ईकाराभावात् ॥ तत्कथमाहा ॥ अरेष्टित्वात् ॥ प
चादिभ्यश्चरइतिपद्यते ॥ केसरालमितिमलतेरणि ॥ केसरालंहोतिधमित्यत्रकेसरालमितिकथं आह अल
तेरणि ॥ अलभूषापर्याप्तिवारणेष्वित्यस्माद्धातोः केसरशब्दे कर्मण्युपपदे कर्मण्याणिसति नाणिसति

के सरात्मनिति सिध्यति ॥ पत्रलमितिलूञ्ते: के ॥ पत्रलंवनमिदं विरात्रमतेरत्यत्र पत्रलमिति कथं आह ॥ लूञ्ते: के ॥ लूञ् आदाने इत्येतस्माद्धातोरादानार्थत्वात् पत्रशब्दे कर्मण्युपपदे आतोनुपसर्गकइतिक प्रत्ययेसतीति ॥ महीधरोद्यो विधुजादिहर्यात् ॥ महीधरःधरणीधरःइत्यादय: राधामतेर्विधुजादिहर्यात् कप्रत्ययेसतीति महीधरतीतिमही धरइत्येवमादयो ऽन्येपि अनुसर्तव्या: ॥ ब्रह्मादिभ्यु हंतेर्नियमादरिहायक सिधि: ॥ ब्रह्मादिभ्यु पपदेभ्यु हंते: किञ्विधौ ब्रह्मवृक्षोश्वत्थ इति अत्र अरिहा अहि: हारयेत्यमादीनामसिधिर्नियमात् ॥ ब्रह्मादिभ्येवहंते रेवेतिच न्यधिनियमइति नियमांतरविषयो निरूप्य: ॥ ब्रह्मविदादय: कृदंतवृत्त्या ॥ ब्रह्मविंतर इत्यत्रभिदादित्वात्क: प्रयो गानयुक्ता: ॥ ब्रह्मादिभ्यु हंतेस्त्वनियमात् ॥ आह ॥ कृदंतवृत्त्या वेतीति भिदादित्व भिनत्तीतिभित्व क्विब्रचेति क्विप् ॥ ततः कृदंतेविदादिभि: सह ब्रह्मादीनांसमासइति ॥ तेमहीधरादयोव्याख्याता: ॥ तेभिदादिभिर्भे

हीधरादयो व्याख्याता: ॥ धरतीतिधर: ॥ मह्याधरोमहीधरइति ॥ एवंगंगाधरादयो व्याख्याता: भिदुरादय: कर्मकर्तरिक र्तरिच ॥ भिदुरंफेनं तिमिरंभिदुरं योत्र: श्वगमिति क्लिदु दुरातपोदिवस: ॥ मत्सरभिदुरप्रेमभंगुरासीतिअ मातंगमानभंगुरमित्यादयो द्विप्रयोगा दृश्यंते ॥ तेकर्मकर्तरिचभवंति ॥ कर्मकर्तरिचायमित्यतइति अत्रभिदाद र: ॥ कर्तरिचेत्यस्यसमुच्चयार्थ: ॥ गुणविस्तारादय: द्वौव्याख्यास्त्रिव्या: ॥ गुणविस्तारोव्याख्येविस्तरइत्यादय: प्र योगाश्चिंत्या: ॥ प्रथनेचावशब्देइति घञ्प्रसंगात् ॥ अवतरावुचायरावुदीर्घकत्वव्यत्यासो बालानां ॥ अवतरावुस्वावचायरावुस्थने दीर्घकत्वव्यत्यासो व्युत्पासो बालानांव्याख्यानांप्रयोगसिद्धि: ॥ तेह्यवतरणमवतार इतिप्रयुंजतेमारतावतारइतिसह्ययुक्तोभावेनरेरेरेविधानात् ॥ अवचायमवचयइतिप्रयुंजतेपुष्पावच चयइतिहस्तादानेनेरस्तेयइतिघञ्प्राप्त: ॥ शोभेतिनिपातनात् ॥ शोभेत्ययंशब्द: साधुर्निपातनात् ॥ शुभसंभरशोभार्थेतिशुभेभिदादेराकृतिगणत्वादेवाङ् सिद्धत्वादेवणुप्राप्तिनिषेधार्थोनारंभ

५४ निपात्यत इति शोभार्थादित्यत्रैके दोषः किं शोभा आहो स्विच्छोभेति विशेषाय गतिराचार्यपारंपर्यं पदेष्वादिति। अविधौ उरसि स्त्रियां बकुलं विवक्षा ॥ अविधौ अविधाने मुरोश्चक्रलक्ष इति स्त्रियां बकुलं विवक्षा ॥ क्वचिद्विवक्षा ॥ क्वचिदविवक्षा ॥ क्वचिदुभयमिति ॥ यथा ॥ ईहाञ्चक्रे इति ॥ अविवक्षा ॥ यथा ॥ आतंकइति ॥ क्वचिद्विवक्षा विवक्षेयथा ॥ बाधाबाधः ॥ उहाञ्चक्रे इति ॥ व्रीडाव्रीडइति ॥ व्यवसीतादिषुकः कर्तरि चकारात् ॥ भावानुकर्मणोरुषणार्थत्वे वक्तव्ये ॥ आप्तिः कर्तव्या ॥ आहेतिभूतेन्यलङन्तभ्रमात्र ब्रुवोवचिः ब्रुवः पंचानामादित आहो ब्रुवइति आहेलटि उत्तमादिः ॥ समभूतेप्रयुज्यते केश्चित् ॥ इत्याह ॥ भगवान् प्रभृति ॥ अन्यस्यभूतकालाभिधायिनोलङन्तस्यलिटिभ्रममात्र ॥ निपुणास्त्वेवं प्रयुञ्जते ॥ आहस्मस्मितमधुमञ्जदशनांशिरं ॥ अन्तकरीति भगवतोनारायणस्येति ॥ अत्रापि स्मराबृः कविनाप्रयुक्तोनेयमेकेस्तुनलिखितइति ॥ शबलादिभ्यस्त्रियांतपोप्राप्तिः ॥ ५४

उपश्रोतः सुखखिन्नमहिषगोवर्गशबलाः स्वपंतीनांजाताः प्रमुदितविहंगास्तटभुवः ॥ अमरोत्करकलाषाः कृष्णसारांसमृगयः इत्यादिषु शबलादिभ्यः स्त्रियांटापो प्राप्तिः ॥ अन्यतोऽपि इतिइष्टविधानात् ॥ प्राणिनिनीलेतिचिह्नं ॥ कुवलयदलनीलाकोकिलाबालचूतेइत्यादिषु नीलेतिचिह्नं ॥ कोकिलोनानीतिभिन्नतंत्रं ॥ नीलेहाराज्जानपदादिस्त्रेषाप्राणिनिचेतिउरइविधानात् ॥ मनुष्यजातेर्विवक्षाविवक्षेतोमनुष्यजातेरुरसिभविवक्षाअविवक्षाच लक्ष्यानुसारतः ॥ मंदरस्यमरिताक्षिपार्श्वतोनिम्ननाभिनभसंतिनिम्नगाः ॥ पाशाबास्कलिविकर्षणोद्भवा भामिनीहृदयीविभाव्यते अत्रइतोमनुष्यजातेरितिउरसिसतिअंसोर्थनद्यो ऽहंचइतिसंबुद्धेर्हस्वत्वं सिध्यति ॥ नाभिराद्यासुनदितश्चप्राण्यंगादितिइकारेकृते निम्ननाभीकेतिस्यात् ॥ हंनोष्टरागेर्यनोरविंदुभिर्निमिय

नाभिनिमन्ननाभेनिपतङ्गरक्षिते-युतंरक्षाभिभगतेरसंशयंशुक्रोरश्यामसिंहलनांशुकं॥अ
श्मिमन्ननाभेरिति मनुष्यजातेरविवक्षेति ईकारेनकृतः॥कृतनुन्नहिहिकोपामित्यत्रम
नुष्यजातेरविवक्षेतिकृतनुन्नाद्धातउङितरतिउङितिसतिपूर्वंवत्तद्वत्वेसतिकृतन्नाद्रूःसिध्य
ति॥धरतनुरथंधासोनेयदृष्टाश्रियोमेअत्रमनुष्यजातेरविवक्षेतिईकारनकृतः॥ईकारानाद्यू
ङःप्रवृत्तेः॥उतनउङःविहितानईकारातारपिकचिद्भवति॥आचार्यप्रवृत्तेः॥कारसोःप्रवृत्तिः॥आप्रा
णिजातेश्चारज्ञादानमिति॥अत्वाबूःफर्केधूरिखेराहरणं॥तेनस्फिंसंभ्रमेणेत्यत्रसब्रूरा
हरङःसिद्धोभवति॥ईङितिसतिसुब्रूरितिस्यात्॥फार्तिकीयरतिटभ्रदुर्धरः॥फार्तिकीयोनभ
स्वानियेत्रफारुरत्रितिठञ्रदुर्धरःठञ्रभवन्दुरेनधियलरति॥शार्वरमितिच॥शार्वरतम

इलत्रच्फालाठञितिन्न इतिदुर्धरः॥शाश्वतमितिप्रयुक्तेः॥शाश्वतंजोतिरियत्रशाश्वतमिति
नसिध्यति॥फालाद्रुभ्रसंगात्॥येषांचविरोधःशाश्वतिकइतिस्तनकारस्यापिप्रयोगः॥आहप्रयु
क्तेः॥शाश्वतेप्रतिषेधइतिप्रयोगात्शाश्वतमितिभवति॥राजवरयारयःसाध्वर्थेयेस्मृति॥राज
वंश्याःसूर्यवंश्याइत्यादयःसाध्वर्थेयोयःतत्रसाधुरितितस्मिन्स्मतिभवंतीतिभवार्थेपुनर्ग्रा
हिपाठेपिवंशाशब्दांतात्रयत्यत्यथतदंतविधेःप्रतिषेधात्॥दारवराब्दोदुःप्रयुक्तेः॥दारवंपात्र
मित्यादिषुदारवशब्दोदुःप्रयुक्तेः॥निसंरक्षेशरादिभ्यरतिमयटाभवितव्यं॥ननुविकारावयव
योरर्थयोर्मयटविधीयते॥अथनुदारुणइदमितिविवक्षायांदारवमितिभविष्यति॥नेवमपि
स्यात्॥रक्षाक्षेत्रनिछविधानात्॥सुश्रीमारिष्ठिमनिचभृग्यः॥सुश्रीमाश्रोढिमाइत्यादिषु

इमनिबष्टव्यः ॥ अन्वेषणीयः ॥ औपम्यादश्वश्वानुवर्ण्यवत् ॥ औपम्यं सान्निध्यमित्यर्थः श्वानुवर्ण्यवत् ॥ स्वार्थिकप्रत्ययः ॥ प्रयः षित्करणोदाकारोवकुलं ॥ ब्राह्मण्यमिति ब्राह्मणादिभ्यइति यः प्रत्ययः षित्करणादीकारो भवतिवकुलं ॥ ब्राह्मण्यमिति पुनर्भवति ॥ सामग्रामीति पुनर्विकल्पेनसामग्रीत्वं मग्री ॥ वैरथं वैरथी ॥ धन्वी ब्रीह्यादिपाठात् ॥ ब्रीह्यादिषु धन्वनरशब्दपाठात् धन्वीतिइनोसतिसिद्धोभवति ॥ चतुरस्रशोभीति णिनौ ॥ बभूवतस्याश्चतुरस्रशोभिवपुर्विभक्तंनवयोवनेन ॥ रूपभक्तचतुरस्रशोभीतिनयुक्तं ॥ ब्रीह्यादाशोभाशब्दस्यपाठेपिइनिर्न सिध्यति ॥ ग्रहणवता प्रातिपदिकेनतदंतविधिप्रतिषेधात् ॥ भवतुयातदंतविधिस्तथापिकर्मधारयान्मत्वर्थीयानुपपत्तिः घुत्वा प्रकर्षस्येति बकुलादिहीवभवितव्यमिति मत्वर्थीयस्याप्राप्तिस्तत्कथंचतुरस्रशोभीतिप्रयोगः ॥ आह्यणिनोचतुरस्रशोभतइति नाछत्रिकोणिनाथवयंप्रयोगः ॥ अथानुमेय

७६

शोभीतिकथं ॥ नह्यनइवर्णबहुतिशब्दाकर्तुमिति ॥ शुभेः साधकारिव्यानरम्यकारणेनिकृत्वातदंताच्च भावप्रत्ययपश्चात्वृद्धौ ब्रीहिः कर्तव्यः ॥ अनुमेयशोभिनुंयस्येतिभावप्रत्ययस्तुगतार्थत्वान्नप्रयुक्तः निरा कृतेनिछत्तीतिसधीरनुभाव्येति ॥ कंचुकीयाइतिकथंचिज्जीर्णेतिराज्ञः महिषीमनुकंचुकीयाइतिकथं मत्वर्थीयस्यछप्रत्ययस्याभावात् ॥ आहकथंचित्कथंचित्प्रत्ययेसतिकंचुकीयाइति भवति ॥ कंचुकंमात्रं नइच्छंतिकंचुकीयाइति ॥ बौधमतियोग्यपेक्षायामप्यतिशायनिकाः ॥ बौधास्यप्रतियोगिनोपेक्षायामप्यतिशायनिकात्तरबादयोभवंति ॥ धनतरंतमइति ॥ बकुलतरंमेमेति ॥ कौशिलाबकुलचिर्णकोपात् ॥ कौशिलोभाशिलइत्यादयः कथंकौशिकवशिष्ठादिभ्यः शब्देभ्योक्षिप्तीनांबकुलंपायांघभीलचौचेतिइलचिरुलेठाजोजा दावूर्ध्वद्वितीयादचइतिवर्णजोपात्सिध्यति ॥ मौक्षिकमिति विनयादिपाठात् ॥ मुक्तेनामौक्षिकमिति विनयादिपाठात्द्रष्टव्यं ॥ स्वार्थिकाश्चप्रकृतितो

लिंगवचनान्यनियतेनेऽतिनपुंसकत्वेप्रतिभादयः प्रज्ञादिषु ॥ प्रतिभादयः प्रज्ञादिषुद्रष्टव्याः ॥ प्रतिभा विरुतिहिंसादिभ्यः शब्देभ्यः प्रज्ञादिपाठात् ऽणिस्वार्थिके कृते प्रातिभवं चेष्टतं हैंतामित्यादयः प्रयोगाः ॥ सिध्यंतिं ॥ नसरजसमिनव्ययीभावे ॥ मधुसरजसंमध्येपद्मेपिबंति शिल्पीमुखाइत्यादिषुसरजसमिति नयुक्ताः प्रयोगाः ॥ अनव्ययीभावे ॥ अव्ययीभावएतस्यैवृत्त्वात् ॥ नधृतधनुषांत्यसंज्ञायां ॥ धृतधनुषिशौर्यशालिनीयत्रासंज्ञायांनयुक्तः ॥ धनुषश्चेत्यनविधानात् ॥ संज्ञायांत्वविकल्पितोवा संज्ञायामिति ॥ दुर्गेधीतिदुर्गेभ्यः ॥ दुर्गेधिः कायइत्यादिषुदुर्गेधिपदात्समासांतोदुर्गेभ्यः ॥ उत्पत्त्यादिषुदुःशब्दास्यादिर्विधेयागात् ॥ सुरत्वादयः प्रतिविधेयाः साहश्यरोषात्सुरतासंसर्गेति ॥ शिखरदति ॥ पतितरसनेत्यादयः प्रतिविधेयाः ॥ दुष्ट्वादेरलक्षणाभावात् ॥ तन्नप्रतिविधानमर्थात्तस्यैवकारस्योक्तेसंज्ञयार्थत्वात्करत्वादिषुतभादेरेवेत्येके ॥ अन्येनपर्णयंतिं ॥ सुरत्वादयःरूढ्यभिधायिनोयोगरू

ढिशब्दास्तेपुस्त्रियासंज्ञायामितिदुर्भाद्रशोविकल्पेनसिध्यंति ॥ क्षतदृढोरसइतिनकृतदंतविधिप्रतिषेधात् ॥ पूर्वंगतनखकोटिभिः क्षतदृढोरसोरक्षसाइतिउत्तरः प्रभृतिभ्यः कृतेति कृतनखतः प्रहरणवतोप्रातिपरिकेनतदंतविधिप्रतिषेधात् ॥ वाक्यंत्वेवं कर्तव्यं क्षतदृढोरोयेषामिति ॥ अवेर्हीतिवृद्धिरवह्या ॥ अवेर्हतिवृद्धिरवह्या गुणवृद्धयुक्तइति ॥ अपांगनेत्रेतिउभयेभ्यः ॥ अपांगनेत्रेयस्याः सेयमपांगनेत्रेति ॥ अन्यभूयेभ्यः ॥ अन्यभूयेमस्तकात्स्वांगाद्वा कामइतिसप्तम्याअलुग्विधानात् ॥ नेष्टाः शिष्टस्त्रियादयः पुंवद्भावप्रतिषेधात् ॥ शिष्टस्त्रियोवृधकांतेइत्यादयः प्रयोगानेष्टाः ॥ स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावस्यस्त्रियादिषुनिषेधात् ॥ हृद्भगसिंधुभ्रुवांसर्वत्रेति अत्रपूर्वपदस्यास्त्रियांविवक्षितत्वात् ॥ जलजंबुलतादयोदुस्त्वविधेः ॥ जलजंबुलताविस्राः श्रवंत्यः ॥ अन्येकर्के

धुयहणमित्यादिषुकथंजलजंबुलतादयःप्रयोगाः॥आहरुस्वविधेः॥इकोऽस्वोऽयोगालव
स्थितिऽस्वविधानात्॥तिलकादियोजिरादिषु॥तिलकादयःशब्दाअजिरादिषुद्रष्टव्याः॥अन्यथा
तिलकवतीकनकवतीत्यादिषुमनुषमतोबह्वोनजिरादीनामितिदीर्घत्वंस्यात्॥केचित्वणेयंतिन
द्यांमनुवितियोमनुष्यतत्रायंविधिरिति॥तेषांमतेनामरावतीत्यादीनामसिद्धिः॥निशम्यनिशमप्य
शब्दोषकृतिभेदात्॥निशम्यनिशमप्येत्येतोशब्दोश्रुत्वेत्येतस्मिन्नर्थे॥अत्रशर्मण्यपिलघुपूर्वादि
त्ययादेशसतिशमप्येतिभवितव्यं॥आह॥अणिजंताध्यातोर्णिचनकृतागतार्थत्वात्॥यथा
वस्त्राणियच्छतीतिणिजर्थानवगतौतुणिचप्रयुज्यतएवेति॥यथासयमपितुमारभ्यइति॥पपीयति
पीङः॥पपीयेत्ययंशब्दोयंशब्दः पीङ्योनइतिएतस्यापिवतेनत्वपीतिइत्वप्रतिषेधात्॥अपायेति

भवति॥दूरयतीतिबकुलयहणात्॥दूरयत्यवनेतेविवश्वतीत्यदूरयतीतिकथं॥एणाविश्ववद्वावेरकूलदूरेत्यादि
नाणलोपयोःकृतयोर्दवयतीतिभवितव्यं॥आहबकुलयहणात्॥प्रातिपदिकाधात्वर्थबकुलमिष्टंयेनेति अ
त्रबकुलयहणात्सूलदूरादिसूत्रेणयद्विहितंतन्नभवतीति॥गछतीत्रभृतिभ्योनिषेध्योनुम्॥हरतिहिव
नराजिगछतीश्यामभाजंइत्यादिषुगछतीत्रभृतिषुशब्देषुशब्दानोनित्यमितिनुम्भनिषेध्योनि
षेध्युमशब्दः॥मित्रेणगोत्रेतिपुंवद्भावात्॥मित्रेणगोत्रेतिकथंगोपूर्वेणेतिभवितव्यं॥इकोऽचिविभक्ता
वितिनुम्विधानात्॥आह॥पुंवद्भावात्॥तृतीयादिषुभाषितपुंस्कंपुंवद्भावेनस्त्रीत्वंनभवतीति॥वेत्सतीति पदभंगात्॥पतिनंवेत्स्यसिक्षितावितिनासिध्यतिइष्टसंगात्॥आहपदभंगा
त्सिध्यतीतिवेत्स्यसीतिपदंभज्यतेवत्सिआसीति॥असीत्ययंनिपातस्त्वमित्यस्मिन्नर्थे॥क्वचिद्वाक्या
लंकारेषुप्रयुज्यतेपार्थिवस्त्वमसिमत्यमभ्यधाइति॥कामयानशब्दःसिध्यतीत्याह॥कामया

२९ नशा वृसिध:आगमानुशासन मनित्य मिति ॥ मुख्य कृतेयद्यनादि: स्यात् ॥ सौहृदसौहृदशब्दावणिह्
ब्राबात् ॥ सुहृदयदुहृदयशब्दाभ्यांयुवादिपाठोणिरुते हृद्भस्य हृद्भसिध्वेतइति हृदस्य तेधितेणी
युभयपदवृध्योसत्योसौहार्दं दाहार्दमिति भवति ॥ विरमइतिनिपातनात् ॥ रमेरनुदात्तोपदेशत्वादात्मो
देशस्येत्यादिनाधातुस्वरेणधस्याभात्कथविरमइत्याह ॥ निपातनात् ॥ निपातनंतु यमज्वरमइति ॥ अ
त्रा तंत्रंचोपसर्गइति ॥ उपर्या हिषुसामीप्येहिरुक्षुहिंसायां ॥ उपर्या हिषुशब्दोषुसामीप्येहिरुक्षु उप
र्यध्यरूप: सामीप्यइत्यनेन उपर्या हिषुत्रिषु द्वितीया चेतितांतेउइतिद्वितीया वीप्सायांतु हिरुक्षु उपर्यध्य
भवति ॥ यथा उपर्युपरि बुधानांचरंतीश्वरं बुधयइति ॥ मरं मरमित्यत्रकारार्थत्वे ॥ मरं मरंनुदतिपर
नइत्यत्र मरंमरमित्यत्रकारार्थत्वे भवतित्रकारार्थत्वेतुप्रकारेगुणवचनस्येतिद्विर्वचनेकृतेकर्मधा
रयवद्भावेमरंमरमिति प्रयोग: ॥ मरंमरमित्यत्रतु नित्यवीप्सयोरितिद्विर्वचनं ॥ अनेकभाग

एकस्यहिनुरर्थे दासेवभागमंरत्वेनव्याप्तुमिष्टा भवंति ॥ तदर्थेसेति ॥ ननिद्रादुगिति भशभावत्रा
प्ते: ॥ निद्रादुक्षाद्वेयस्तुविरुपरिलस्धेरोवारिवाहइत्यत्रनिद्रादुगितिनुनयुक्तं एकाचोबशोभ
षितिभशभावघात्: ॥ अनुप्रत्यभियस्त्वपभंश: कृत: ॥ निष्पद इतिषत्वंचिंत्यं ॥ नत्यत्रषत्वलक्षण
मस्ति ॥ कस्कादिपाठोप्यस्यननिश्चित: ॥ नांगुलिसंगइतिमूर्धन्यविधे: ॥ न्यायेयंगुलिसंगेनकामला: कु
रुक्षमस्वजइत्यत्रांगुलिसंगेनतियुक्तं ॥ समासेगुलेसंगइतिमूर्धन्यविधानात् ॥ तेनावंतिसेनादय: प्रयुक्ता: ॥
तेनांगुलिसंगइत्यनेनावंतिसेनाइदुसेसेनोत्यादय: प्रयुक्ता: प्रत्युदाहृत्याता: ॥ सुषुमादिषुचेतिसंज्ञायां
मूर्धन्यविधानात् ॥ नेद्रबाहुनशब्दोवृत्वमाहितस्याविवक्षितत्वात् ॥ कुथेननागेंद्रमिवेंद्रबाहुनंइत्यत्रं
द्रबाहुनशब्देवाहुनमाहितादितिणत्वेन भवति ॥ आहितत्वास्याविवक्षितत्वात् ॥ स्वस्वामिभावसंबंध

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June 2017

मानंत्यत्रविवक्षितमिति ॥ सदसंतोमयाशब्दाः विविच्यात्रनिरर्थिताः ॥ अनयैवकार्यंशेषाणामप्यवेक्षणं ॥८
इतिश्रीवामनकृतायांकाव्यालंकारसूत्रवृत्तौप्रायोगिकेपंचमेधिकरणेद्वितीयोध्यायः ॥ इतिशब्दर्षिः ॥
सामाप्राप्यचेयंवामनसूत्रवृत्तिः ॥ शाकेशर्वेशरक्षपाकरमितेमासेनभस्येसिते ऽमावास्यादिवसेभृ
गोर्भुजगभेश्रीनीलकंठात्मजः ॥ गोविंदोधरणीद्रुतनयानाथांघ्रिपूजारतः श्रीमान्वामनसूत्रवृत्तिमलिखत्
दैवज्ञचूडामणिः ॥ श्रीरामश्चंद्रार्पणमस्तु ॥ श्रीनीलकंठगुरुचरणाभ्यांनमः ॥ श्रीतिलभांडेश्वरा
यनमः ॥ ० ॥ ॥ ० ॥ ॥ ० ॥ ॥ ० ॥ ॥ ० ॥